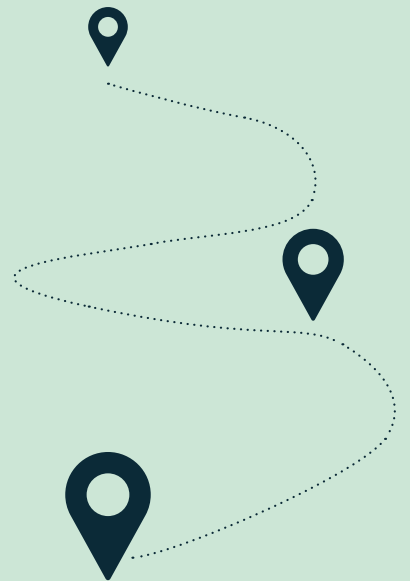

Проектот е финансиран
од Европска унија

ПРИРАЧНИК ЗА СПРАВУВАЊЕ СО КИБЕРНАСИЛСТВО

„Младинско учество за силен и
одржлив развој на заедницата”

Проектот е финансиран
од Европска унија

ПРИРАЧНИК ЗА СПРАВУВАЊЕ СО КИБЕРНАСИЛСТВО

„Младинско учество за силен и
одржлив развој на заедницата”

СЕГА

Коалиција на младински организации
www.sega.org.mk

**СОС ДЕТСКО
СЕЛО**

www.sosdetkoselo.org.mk

forum i girls
женски форум
women's forum

ПРИРАЧНИК ЗА СПРАВУВАЊЕ СО КИБЕРНАСИЛСТВО

Прирачник за справување со кибернасилство за потребите на проектот „Младинско учество за силен и одржлив развој на заедницата“

ПРОЕКТ

Младинско учество за силен и одржлив развој на заедницата

ИЗДАВАЧ

СОС Детско село Северна Македонија

ЗА ИЗДАВАЧОТ

Јулијана Накова Гапо, национален директор на СОС Детско село Северна Македонија

АВТОР

Софија Георгиевска

УРЕДНИК

Васка Драшковиќ

ЛЕКТОР:

Здружение за интелектуални услуги и издаваштво „Санто Стеф - С“, Скопје

ТИРАЖИ

500 примероци

ДИЗАЈН И ПЕЧАТЕЊЕ

Принт фактор

Оваа публикација е подготвена со финансиска поддршка на Европската Унија. Нејзината содржина е единствена одговорност на авторот и не ги одразува нужно ставовите на Европската Унија.

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

364.63:004.738.5(035)

ГЕОРГИЕВСКА, Софија

Прирачник за справување со кибернасилство / [автор Софија Георгиевска]. - Скопје : СОС Детско село, 2022. - 70 , 70 стр. ; 24 см

Насл. стр. на припечатениот текст: Doracak për trajtimin e dhunës kibernetike. - Обата текста меѓусебно печатени во спротивни насоки. - Текст на мак. и англ. јазик. - Библиографија: стр. 65-69. - Публикацијаат е во рамки на проектот: Младинско учество за силен и одржлив развој на заедницата

ISBN 978-608-4989-01-1

а) Кибернасилство -- Спречување -- Прирачници

COBISS.MK-ID 57764869

СОДРЖИНА

ПРЕДГОВОР	7
ВОВЕД	9
ДЕФИНИРАЊЕ НА КЛУЧНИТЕ ПОИМИ	14
ДЕФИНИРАЊЕ, ВИДОВИ И ПРЕВАЛЕНЦИЈА ВО СВЕТСКИ РАМКИ И ВО СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА	16
Основни карактеристики на кибернасилството	22
Форми на електронско насилство	26
Кои се најчестите жртви на дигитално насилство?	29
Кои се интернет-насилници и интернет-предатори?	30
Дигитално и традиционално насилство - сличности и разлики.....	32
Круг на кибернасилство	34
ПРАВНА РАМКА	38
РИЗИЦИ ОД КОРИСТЕЊЕ ИНТЕРНЕТ	42
ДИГИТАЛНА МЕДИУМСКА ПИСМЕНОСТ	43
Како инаку несвесно оставаме лични податоци на интернет?	46
КОМУНИКАЦИЈА НА ИНТЕРНЕТ И ПОСЛЕДИЦИ ОД КИБЕРНАСИЛСТВОТ	48
ПРЕВЕНЦИЈА И НАСОКИ ЗА ПОСТАПУВАЊЕ ВО СЛУЧАЈ НА КИБЕРНАСИЛСТВО	51
Сведоци сте на дигитално насилство. Како да се реагира?.....	56
ЗАБЛУДИ ЗА ДИГИТАЛНОТО НАСИЛСТВО	58
ЗАКЛУЧОЦИ ВО ОДНОС НА ПРАВНАТА РЕГУЛАТУВА И УЛОГАТА НА ГРАЃАНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ	60
Граѓански организации	61
ПРЕПОРАКИ.....	62
КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА	65

ПРЕДГОВОР

Пред вас се наоѓа **Прирачникот за справување со кибернасилство**, директно наменет за претставници на граѓанските организации, а индиректно наменет за деца, адолесценти, родители и сите возрасни што се грижат за младите и кои се залагаат да ја заслужат довербата на младите.

Во прирачникот ќе забележите употреба на родово сензитивен јазик. Потсетуваме дека девојчињата се повеќе изложени на ризик од кибернасилство, бидејќи полот е фактор на ризик за секаков вид насилство.

Целата содржина на прирачникот нè учи за тоа што е соодветна онлајн содржина, одговорно онлајн однесување и позитивна онлајн комуникација, а особено за чувствата што се јавуваат кога еден човек или повеќе луѓе ќе повредат некого. Посебно внимание се посветува на улогата на набљудувачот(ите) во насилна ситуација и на нивната одговорност.

Во прирачникот ве очекуваат голем број корисни информации и сигурни извори за помош. Знаењето и практичните вештини се вашите алатки за спречување или запирање на кибернасилството. Постојаното говорење против насилството придонесува за побезбедно училиште, побезбедно семејство и побезбедна локална заедница.

Нашата цел е преку овој прирачник да ги поттикнеме децата, младите и возрасните да истражуваат, да учат и да ги користат придобивките од една важна културна алатка, како што е интернет на безбеден начин. Нашата цел е и да ги зајакнеме компетенциите на децата и младите (нивната дигитална писменост) за:

- безбедно и правилно користење на дигиталната технологија и интернетот;
- заштита на онлајн приватноста;
- разбирање што е штетна содржина и кои се нејзините негативни последици;
- соодветен одговор кога ќе се соочат со насилство преку дигиталните медиуми;

- начините и механизмите за пријавување штетна содржина и на оние што вршат насилство.

Нашата цел е и да ги поттикнеме возрасните кои работат со деца / млади или за деца / млади континуирано да ги усовршуваат своите вештини за дигитална писменост, бидејќи така придонесуваат за дигиталната писменост на децата / младите и на тој начин работат во нивен најдобар интерес.

И, секако, наша цел е да ги преточиме стекнатите знаења и вештини на младите во акција за остварување на правото на приватност и правото на заштита од дигитално насилство.

8

ВОВЕД

Насилството врз младите е еден од најсериозните проблеми што ги загрозуваат нивниот развој, здравјето и добросостојбата, основните права, достоинството, па дури може да го доведе во прашање и животот на детето. Насилството се случува насекаде, во домот, во училиштата или во други институции за грижа за деца, на улиците.

Голем дел од насилството врз младите останува скриено. Децата и младите се плашат да го пријават поради стравот и поврзаноста со насилникот или затоа што не го сметаат за нешто погрешно или невообичано, туку за оправдана и неопходна казна за своите постапки. Децата / младите жртви на насилство можат да се чувствуваат виновни и да веруваат дека го заслужиле. Низ историјата, но и денес во различни култури физичкото казнување било и сè уште е еден од начините на дисциплинирање и воспитување на децата, како во семејствата така и во училиштата и во установите за социјална заштита.

Насилството претставува појава што директно ги загрозува правата што ги има секое човечко битие, како што се: право на живот, на безбедност, достоинство и на физичка и психичка благосостојба. Во теоријата не постои единствено и општо прифатено дефинирање на терминот *насилство*, па оттаму произлегува неговото различно определување, како и користење на повеќе поими како синоними – агресија, насилно однесување, злоупотреба на моќ итн. Од тие причини, во истражувањата чиј предмет е насилството истражувачите го операционализираат поимот во согласност со потребите на истражувачкиот зафат.

Секоја дефиниција за насилство врз децата тргнува од дефинирањето на детето. Според Конвенцијата за правата на детето, *дете е секое човечко суштество што не навршило осумнаесет години од животот, освен ако врз основа на закон што се однесува на детето, полнолетството не се стекнува порано*¹.

Во литературата можат да се најдат различни дефиниции за насилство врз децата што ја земаат предвид различноста на ситуациите во различни

1 https://www.unicef.org/northmacedonia/media/1806/file/MK_CRC_1990_MK.pdf

делови на светот. Дефиницијата што ќе ја користиме за потребите на оваа студија, ги вклучува дефинициите дадени од страна на Светската здравствена организација, како и дефиницијата изразена во член 19 од Конвенцијата за правата на детето, според кои под насилство се подразбираат *сите форми на физичко или психичко насилство, повреда или злоупотреба, запуштање и занемарување на децата, нечовечко однесување или експлоатација, вклучувајќи и сексуална злоупотреба на децата*. Злоупотребата, занемарувањето и запуштањето на детето, понекогаш наречени и нечовечко постапување со децата, се дефинирани во Светскиот извештај за насилство и здравје како: *сите форми на физичко и / или емоционално насилство, сексуално злоупотребување, запуштање или занемарување на децата, или експлоатирање за комерцијални или други цели, што резултира во реална актуелна или потенцијална повреда на здравјето, преживувањето, развојот или достоинството на детето во контекст на однос со лице што се наоѓа во положба на одговорност, доверба или моќ спрема детето (СЗО, 1999²).*

Денешната ера може да се нарече дигитална ера поради сè понапредната технологија. Паралелно со напредокот на технологијата се разви и интернетот, кој корисниците најчесто го користат за комуницирање со пријателите или за пронаоѓање интересни и едукативни содржини на многу лесен и достапен начин. И покрај многуте придобивки, интернетот е ризичен за личната безбедност и за приватноста на корисниците. Така Батори и Ќурлин (2020)³ укажуваат на проблемот со појавата на електронскиот криминал. Карл, Пелушет и Шлегел (2010) го дефинираат ризичното однесување при користење на интернетот како однесување што предизвикува здравствена, професионална, финансиска или социјална штета, додека Ливингстон и Хелспер (2008) ги делат ризиците со кои се соочуваат лицата на интернет на: агресивни, сексуални, вредносни и комерцијални.

Интернет-насилството е нова форма на насилство што најчесто се јавува меѓу тинејџерите, но присутно е и кај возрасните. Интернет-насилството се јавува на социјалните мрежи при користење на новата технологијата, а вклучува навредување, потсмевање или омаловажување на други индивидуи и / или групи.

За разлика од физичкото насилство, интернет-насилството може да се одвива „секогаш и секаде“, со тоа што насилникот не мора да е физички близу до жртвата. Насилникот не се соочува лице в лице со жртвата и често се случува насилство без идентификување на насилникот. Од таа причина насилникот се

2 WHO Report on consultation on child abuse prevention, 29-31 March 1999, Geneva, World Health Organization, 1999 (document WHO/HSC/PVI/99.1)

3 <https://hrcak.srce.hr/239152>

чувствува супериорен и заборава дека зад екранот всушност стои личност што исто така има чувства што можат да бидат повредени. Интернет-насилството ги надминува стереотипните претстави за насилник и жртва.

Дел од ризичните однесувања на интернет со кои сè почесто се соочуваат младите, особено адолесцентите, се: онлајн насилство, сексуално насилство преку интернет и говор на омраза.

За кибермалтретирањето се користат неколку имиња, како што се: електронско насилство, онлајн насилство, кибермалтретирање, виртуелно насилство или дигитално насилство (Поповиќ-Ќикиќ, Ѓуриќ и Цветковиќ, 2011).

При неговото дефинирање се поставуваат прашања за дефиницијата, на пример, кои елементи се потребни за справување со насилството преку интернет. Според Токунага (2010), кибермалтретирањето е однесување што едно лице или група луѓе го прават преку електронските медиуми и постојано испраќаат непријателски и агресивни пораки за да им наштетат и да ги засрамат другите.

Според Билиќ (2014), насилството преку интернет опфаќа малтретирање и заплашување, објавување невистини и други форми на насилство. Ова насилство вклучува онлајн исклучување или острацизам, кражба на идентитет, кражба на лозинка или лажно претставување, видеоснимање, секстирање или прикажување експлицитно сексуална содржина.

Колку луѓе познавате што не користат никакви дигитални уреди? Додека се обидувате да се сетите на „дигиталниот отпадник“, ќе ви го отежнеме размислувањето и ќе го стесниме прашањето на категоријата деца и млади луѓе што немаат телефон, таблет, компјутер, паметна играчка или кој било друг уред базиран на дигитална технологија. Оваа задача не е лесна, бидејќи нашиот свет е дигитален, секој ден сè повеќе и повеќе.

Во моментот на пишување на овој припрачник, има над 1,8 милијарди веб-страници ширум светот, повеќе од 222 милијарди испратени е-пораки и повеќе од 6 милијарди видеа прегледани на Јутуб денес, над 75 милиони слики објавени на Инстаграм, а за само еден ден се продаваат над 3,5 милиони паметни телефони.

Погледнете што прави вашето дете или вашиот партнер во моментов. Многу е веројатно дека користи дигитален уред. Ние, возрасните, често им се лутиме на децата, а се случува да не сме најдобар модел за одговорно користење на современите технологии. Затоа сме тука да учиме заедно и да им помогнеме на децата подобро да се снаоѓаат во глобалната дигитална мрежа.

Важно е да се развие свеста кај децата и младите дека во виртуелниот свет постојат правила, обврски, барања, граници, дека одговорноста и претпазливоста се исто толку важни колку и во реалниот свет. Треба да имаме на ум дека сега можеме да се здобиеме со искуства поврзани со безбедноста. Нашите деца седат до нас дома или се на училиште, но сепак се изложени на ризици во виртуелниот свет полн со непознаници и предизвици како никогаш досега.

Децата и младите можеби се технички поупатени од нас, но им треба нашето искуство за да бидат заштитени и одговорни во виртуелниот свет, да уживаат во различните придобивки од дигиталната ера и да можат соодветно да се соочат со голем број предизвици.

Децата и младите ќе можат безбедно и конструктивно да ги користат дигиталните технологии само ако им овозможиме да развијат сложени вештини, кои покрај техничкото знаење, вклучуваат посложени когнитивни вештини, како што се вештини за дигитално решавање проблеми, за критичко размислување, креативност, соработка, етика и за безбедно користење на технологијата.

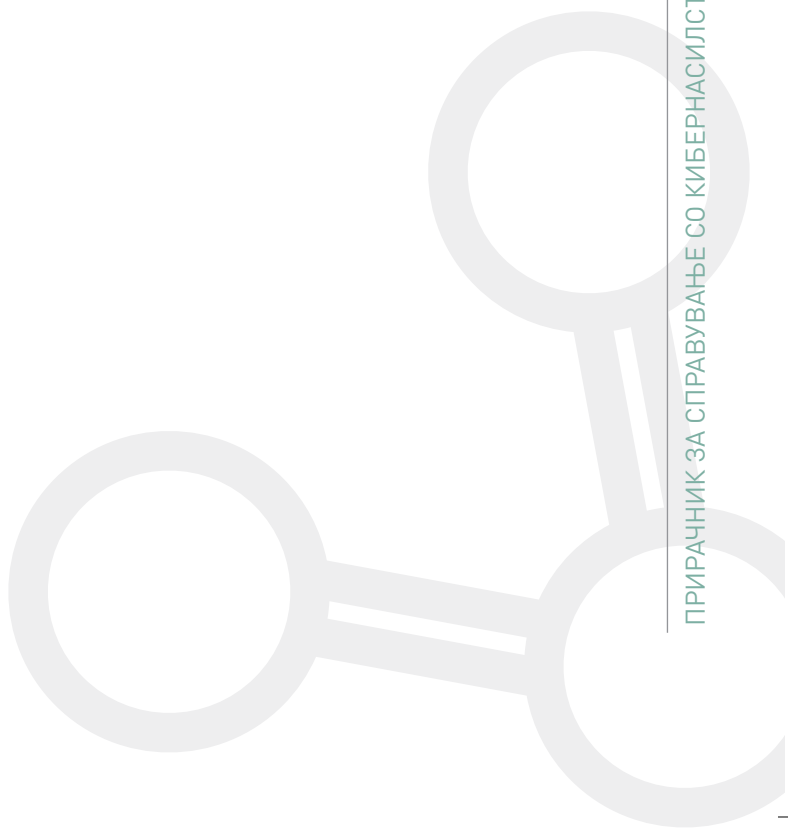
Бројот на интернет-корисници постојано се зголемува. Интернетот е широко достапен и за децата и за младите во Македонија. Мнозинството анкетирани студенти од Македонија (86 %) користат интернет на дневна основа. Две третини од најмладите (9 - 10 години) и речиси сите ученици (98 %) од најстарата возрасна група (15 - 17) секојдневно се вклучуваат на интернет од мобилен / паметен телефон. Учениците на возраст од 9 - 17 години поминуваат на интернет, во просек, повеќе од 3 часа дневно, најстарите до 4 и пол часа, додека две третини од нив поминуваат помеѓу 4 и 7 часа за викенд.

Во дигиталниот свет важен принцип е квантитетот, кој преовладува над квалитетот, односно не е важно само колку време децата поминуваат онлајн туку и како го користат интернетот. Според истражувањето, студентите во Македонија го користат интернетот главно за забава (гледање видеоклипови и слушање музика), за комуникација со семејството и пријателите, за играње видеоигри и за социјалните мрежи⁴.

Повеќе од две третини од децата и младите (74 %) имаат профил на некоја социјална мрежа или платформа за видеорепродукција. Од нив, 41% од оние на возраст од 9 - 10 и 72% од оние на возраст од 11 - 12 години велат дека имаат профил, иако минималната возраст пропишана од социјалните мрежи обично е 13 години. Со оглед на тоа што интернетот е неограничен извор на забава

4 Податоци добиени од интерно истражување од студентите на УКИМ со цел да се утврди колку се подготвени студентите за онлајн настава во време на пандемија, 2020

и вообичаениот поздрав е „се гледаме на нет по училиште“, важно е да не се ставаат во втор план бројните можности на интернетот за учење. Интернетот овозможува брза размена на информации, пристап до различни податоци, а тоа е огромно богатство за современото образование.

ДЕФИНИРАЊЕ НА КЛУЧНИТЕ ПОИМИ

14

- **ДЕТСТВО** - Смиљаниќ (2009) го дефинира детството како рано ниво во циклусот на човековиот развој што се карактеризира со брз физички раст и напори за моделирање на улогите и одговорностите на детето, главно преку игра и формално образование. Заедничкиот став меѓу психолозите е дека детството трае по инфантилизмот и до пубертетот (од најмалку 18 месеци до најмногу 14 години) или до раната зрелост (18 до 21 година). Детството е поделено на рано детство (0 - 6), средно (до адолесценција) и доцно детство (до крајот на адолесценцијата). Под поимот дете подразбираме лице до осумнаесет години според дефиницијата содржана во Конвенцијата за правата на детето.
- **МЛАДИ** - лица на возраст од 15 до 29 години.⁵
- **ЗЛОУПОТРЕБА НА ДЕЦА** - ги вклучува сите форми на физичка и / или емоционална злоупотреба, сексуална злоупотреба, занемарување или небрежност, како и комерцијална или друга експлоатација што доведува до реално или потенцијално нарушување на здравјето, преживувањето, развојот или достоинството на детето.
- **ДИГИТАЛНО НАСИЛСТВО** - Хинду и Пачин (2008) го дефинираат дигиталното насилство како вид злоупотреба што се однесува на дејствија извршени со користење на дигиталните технологии со намера и цел да се повреди некој директно или индиректно. Ова вклучува широк спектар на однесувања, како што се вербална злоупотреба, анонимни и злонамерни повици, уцена, доведување на жртвата во разни видови непријатни ситуации, како и понижување некого на интернет или во електронските медиуми. Освен поимот *дигитално насилство*, во литературата има и други сродни термини: електронско насилство, насилство на интернет, онлајн насилство, сајбер / кибернасилство, вознемирување во дигиталниот свет и слично.

⁵ <https://www.pravdiko.mk/wp-content/uploads/2020/03/Zakon-za-mladinsko-uchestvo-i-mladinski-politiki-16-01-2020.pdf>

- **ИНФОРМАТИЧКА ТЕХНОЛОГИЈА (ИТ)** - технологија што користи компјутери за собирање, обработка, складирање, заштита и пренесување информации. Терминот *ИТ* се поврзува со комуникациските технологии, бидејќи денес е незамисливо да се работи со компјутер ако не е поврзан на мрежа, па затоа се зборува за информатичко-комуникациска технологија. Шепаровиќ (1985) ги дефинира жртвите на насилство како *физички лица чии права или имот се директно повредени или уништени со кривично дело, додека во поширока смисла тоа е секое лице, правно или физичко, чии права се директно или индиректно загрозувани со кривично дело, повредени или уништени.*
- **ЖРТВА** - Декларацијата на Обединетите нации за основните принципи на правдата за жртвите на насилство и злоупотреба на власта ја дефинира жртвата како лице што претрпело физичка или психичка штета, материјална загуба или значителна повреда на основните права преку дела или пропусти, спротивно на националното кривично право (Генерално собрание, рез. 40/34). Едно лице може да се категоризира како жртва без оглед на тоа дали сторителот е идентификуван, уапсен, обвинет или осуден и без оглед на постоењето на какво било сродство помеѓу жртвата и сторителот.
- **МЕРКИ ЗА ЗАШТИТА НА ЖРТВИТЕ** - се мерки наметнати од судот или полицијата за да се обезбеди заштита на лицето изложено на насилство, така што ќе се променат околностите што му овозможуваат на сторителот да изврши повеќе дела на насилство. Целта е да се запре процесот на насилство, да ѝ се обезбеди на жртвата потребната психолошка поддршка и правна помош, како и да се спречи повторна виктимизација на жртвата како резултат на повторно споделување и прикажување несоодветен материјал преку ИКТ. Дефиницијата за секундарна виктимизација, дадена од Ристановиќ (1984), вели дека таа претставува влошување на примарната виктимизација преку негативната реакција на општествената средина и преку несоодветна, па дури и погрешната реакција на органите на прогонот. Во општеството често постои тенденција да се потцени жртвата и да се убеди дека таа е виновна за кривичното дело. Оваа тенденција постои од непосредното опкружување на жртвата, преку органите на прогонот, до најшироките општествени структури.

ДЕФИНИРАЊЕ, ВИДОВИ И ПРЕВАЛЕНЦИЈА ВО СВЕТСКИ РАМКИ И ВО СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

16

Очигледно е дека не постои некаков вид интеракција меѓу луѓето што би била имуна на насилство: насилството може да се забележи секаде: меѓу членовите во едно семејство, во врничките групи, во училиште, па и меѓу државите. Поради исклучителната сериозност, тоа станува предмет на различни дисциплини што го опишуваат насилството користејќи различен речник на поими развиен во рамките на секоја дисциплина поединечно. Токму поради тоа не е ни чудно што постојат големи разлики во сфаќањата за тоа што е насилството, кои начини на човековото однесување можеме да ги сметаме за насилни, а кои не, кои термини претставуваат синоними за насилството, а кои се само негови делови. Токму поради термилошката разновидност, неопходно е на самиот почеток да прецизираме што се подразбира под терминот *насилство* и кои карактеристики ги сметаме за дистинктивни за однесувањето што го квалификуваме како насилно.

Различните имиња што секојдневно ги дефинираат истите појави предизвикуваат конфузија кај истражувачите и научниците и им го отежнуваат пронаоѓањето на најновите информации за насилството преку интернет и за сето она што тоа го опфаќа. Така, на пример: *електронско насилство, сајбер малтретирање, сајбер насилство, социјално насилство, онлајн малтретирање, сајбер малтретирање* и други слични термини што можат да се најдат во медиумите, често се некритични и без квалитетна и јасна операционализација. Дополнителна конфузијата е фактот што онлајн насилството има различни форми, како сексуално насилство преку интернет, говор на омраза и слично, кои исто така се разгрануваат во неколку различни поткатегории.

Имајќи го предвид прашањето за зборот *сајбер* или *кибер*, треба да се нагласи дека во Република Северна Македонија некои автори ги користат двата поима во своите дела. Всушност, кибернетиката е термин што упатува на интердисциплинарна научна дисциплина што се занимава со управување со сите системи, живи организми, механизми и комбинирани системи (Обрадовиќ, 2018).

Ние го дефинираме насилството на интернет како агресивно, намерно однесување насочено кон поединци или групи преку интернет, кое се повторува и е насочено кон поединци што не можат лесно да се одбранат (Smith et al., 2008). Популарноста на интернетот доведе до висок сајбер криминал, а феномените како: кражба на идентитет на Фејсбук, шпионирање на интернет, стануваат сè почести (Кушиќ, 2010).

Насилството преку интернет се манифестира преку различни форми на интернет-комуникација, на пример: употреба на непријатни изрази, навреди и шеги, лажни имиња, следење и слично. Лејси (2007, според Цетин, Јаман и Пекер, 2011) добила резултати што укажуваат дека најчестите форми на насилство меѓу адолесцентите се пораките во форма на задевања, ширење гласини и понижување.

Општо земено, насилството преку интернет вклучува седум различни форми на насилство:

- изразување лутина или испраќање луге, срамни и вулгарни пораки директно до личност или онлајн група;
- вознемирување што вклучува повеќекратно испраќање заканувачки пораки до некоја личност;
- демнење на интернет што вклучува вознемирување што придонесува за штета или заплашување на поединец;
- клевета, или испраќање, или објавување навредливи, невистинити или лоши изјави за некоја личност на други луѓе;
- маскирање или преправање дека некое лице е некој друг и испраќање или објавување материјал под идентитетот на друго лице, што го прави потенцијална закана за другите;
- предавство и измама, вклучува испраќање или објавување материјал за лице што вклучува чувствителни, приватни или непријатни информации, вклучувајќи приватни пораки и слики, и
- разделување или активности што намерно исклучуваат лице од онлајн група (Willard, 2004; според Ли, 2010).

Зголемувањето на насилството на интернет е обележано со зголемување на бројот на корисници на интернет (Smith et al., 2008). Причината за зголемувањето на насилството е намалувањето на контролата, што се манифестира во однесувањето поврзано со самопретставувањето и расудувањето од страна на другите. На пример, Вилтон и Кембл (2011) наведуваат дека интернетот дозволува лажна анонимност на адолесцентите кои го користат како средство за комуникација. Ова, заедно со намалената контрола може да влијае на тоа поединците што вршат насилство на интернет да не го доживуваат своето однесување како насилно.

Затоа тоа е нова област за истражување на психолозите и се одвива најчесто преку е-пошта, разговор, инстант пораки, социјални мрежи (Фејсбук, Тикток, Инстаграм), блогови и онлајн игри (Хобс, 2009).

Насилството преку интернет е нова форма на насилство од страна на врсници и се разликува од насилството лице в лице во два аспекта. Главната разлика е во тоа што на интернет физичката сила нема влијание, туку човек мора да има пристап до интернет и намера да се однесува агресивно. Затоа се случува луѓето што најчесто доживуваат физичко насилство да бидат насилни преку интернет. Друга разлика е во тоа што насилството лице в лице престанува кога сторителот не е во близина на жртвата. Насилството преку интернет е потрајно и едно лице го доживува без присуство на сторителот (Хобс, 2009).

Така, на пример, еден ученик може постојано да добива насилни пораки насекаде, додека традиционалната форма на насилство лице в лице престанува по враќањето дома од училиште (Слоње и Смит, 2008). Прашањето е зошто комуникацијата преку интернет е толку раширена. Одговорот добиен во повеќето истражувања (на пр. Walther, 1996; Valkenburg и Peter, 2010) е поголема можност за контрола во самопретставувањето и самооткривањето, отколку во комуникацијата лице в лице. Оваа способност за контрола создава поголемо чувство на сигурност, што доведува до поголема слобода во интерперсоналните интеракции преку интернет отколку во ситуациите лице в лице. Постојат три детерминанти што го овозможуваат ова: *анонимност, асинхронија и пристапност*.

- Кога станува збор за анонимност, има добри и лоши страни. Првенствено преку анонимноста адолесцентите можат да постигнат општествено прифаќање што можеби нема да го постигнат преку комуникација лице в лице поради некои физички пречки. Сепак ова може да поттикне импулсивни реакции што можат да резултираат со агресивни и срамни коментари, како и со насилство или вознемирување од страна на врсниците.

- Асинхронијата се однесува на можноста напишаното да не се објави веднаш, туку мора да биде означена командата „испрати“. Ова е предност за срамежливите и несигурни адолесценти, бидејќи им овозможува подобро да се претстават себеси. Од друга страна, им овозможува на оние што сакаат да извршат насилство да нанесат поголема болка, бидејќи овозможува контрола на информациите што се испраќаат.
- Третиот фактор, пристапноста, овозможува блиски пријателства со луѓе што не ни се блиски, но и пристап до сексуална содржина или комуникација со личност што погрешно се претставила себеси (Valkenburg и Peter, 2010).

Позитивната страна е брз и лесен пристап до различни содржини, а негативната страна подразбира можност за пристап до разни несоодветни содржини (Ѓураковиќ, Шинчек, Томашиќ Хумер, 2014). Негативните последици од овие фактори произлегуваат од ефектот на намалена контрола (Lapidot-Lefter and Barak, 2011). Всушност некои придобивки од интернетот, како што е можноста да се сокрие својот идентитет (анонимност), поттикнуваат насилство зашто личноста може да се крие зад туѓо име, но и да остави потрајни последици, бидејќи луѓето што доживуваат насилство не знаат кој го врши тоа. Тој факт го прави насилството на интернет подеструктивно од насилството лице в лице. Дополнително, некои истражувања покажаа дека девојките повеќе ја користат опцијата за анонимност и откриваат доверливи информации за другите преку интернет.

Можноста за анонимност ги штити од откривање на изворот што почнал да ја шири гласината, а од друга страна доведува до поголемо чувство на беспомошност кај луѓето што ја доживуваат (Cetin, Yaman и Peker, 2011).

Објавувањето или споделувањето несоодветна содржина често се дефинира како виртуелно насилство врз друго лице. Темата за виртуелното насилство стана исклучително актуелна во последните неколку години, а можат да се издвојат неколку важни дефиниции. Виртуелното или електронско насилно однесување може да се дефинира врз основа на: „критериуми на класична злоупотреба на врсниците, што е намерно и постојано повредување на друго лице преку електронски уреди“ (Вејмелка, Страбиќ, Јазво, 2016:61). *Виртуелно насилство* е назив за насилство во кое жртвите се изложени на насилство преку интернет и се врши преку различни електронски медиуми, како е-пошта, СМС-пораки, преку социјалните мрежи, форуми и слично.

Како што има зголемување на комуникацијата на интернет така се зголемува и насилството. Различни студии велат дека процентот на деца и млади луѓе што доживеале и извршиле насилство преку интернет, е од 20 до 40 %

(Takunga, 2011). Така Аричак и соработниците (2008) добиле резултати што укажуваат дека 35,7 % од младите се вклучени во онлајн насилство. Дехју и соработниците (2008) во нивната студија покажаа дека 16 % од младите учествуваат во насилство преку интернет, а 23 % доживеале насилство преку интернет, најчесто преку озборувања и погрдни имиња. Хинду и Пачини (2008) зборуваат за 32 % млади мажи и 36 % девојки што доживеале насилство преку интернет, додека околу 18 % од младите мажи и 16 % од девојките изјавиле дека вознемирувале некој друг преку интернет на различни места. Слични податоци беа добиени од Ли (2006, 2007): околу 25 % од момчињата и 25,6 % од девојчињата доживеале насилство преку интернет.

Од друга страна, пак, малку поинакви податоци добиле Јувовен и Грос (2008, според Токунга, 2011), кои откриле дека 72 % од младите на возраст од 12 до 17 години барем еднаш во животот доживеале некаква форма на насилство на интернет. Беран и Ли (2007) во своето истражување добиле податоци што укажуваат на фактот дека повеќето адолесценти слушнале за некоја форма на насилство преку интернет, 20 % од нив доживеале некаков облик на такво насилство, додека 3 % биле постојано изложени на насилство преку интернет.

Од различни студии можеме да видиме дека резултатите се различни како резултат на различните пристапи и дефиниции за насилството преку интернет (Takunga, 2011). Покрај преваленцијата, некои студии ја испитуваа разликата во возраста и полот. Резултатите укажуваат дека нема значајна разлика во однос на возраста и полот, иако се претпоставуваше дека онлајн насилството ќе биде почесто кај девојчињата, бидејќи тие се повеќе склони на вербална агресија, за разлика од момчињата, кај коишто е изразено физичкото насилство (Li, 2007).

Кибернасилството се разликува од другите видови насилство првенствено по тоа што ја наметнува потребата од преиспитување на самиот концепт и неговите клучни карактеристики (на пр. физички, психолошки, врснички, индивидуални, групни итн.). Овој вид насилство се одвива во „виртуелен простор“, а неопходно е да се користи електронско средство, односно соодветен медиум или канал за комуникација (компјутер или мобилен телефон со пристап до интернет). Електронското насилство во никој случај не може да се сведе на обична виртуелна комуникација поттикната од некоја „лоша“ намера. Во случај на ова насилство, може да се случи примателите на пораката ненамерно или несвесно да станат соучесници во насилство врз трети лица, без да сакаат да станат или да сфатат дека извршиле насилство врз некого со пренесување некаква содржина.

Анонимноста (очигледна) во електронската комуникација има охрабрувачки ефект врз сторителите, ги деморализира жртвите, а самата природа на овој

тип комуникација придонесува многу поголем број луѓе да станат сторители или жртви.

Професионалната и лаичката јавност го проблематизираше електронското насилство во контекст на експлоатација на децата преку ИКТ само со проширувањето на ИКТ во приватната сфера, односно кога компјутерите и интернетот не само што станаа достапни за децата и младите дома туку кај оваа популација социјалните мрежи станаа еден вид „статусен симбол“ (односно имањето одреден број „пријатели“ на нив), сфатен како прашање на престиж на врсниците, па дури и потреба.

Со проблемот на (актуелната и потенцијалната) експлоатација преку ИКТ се соочуваат не само децата и младите туку и нивните родители, наставници и други професионалци што работат со деца, како и општеството во целина (јавните институции, бизнисот, граѓанскиот сектор, медиумите и др.).

Друга карактеристика на виртуелното насилство е нерамнотежата на моќта, тоа се однесува на фактот дека насилникот често има одредена предност (на пр. поседување непријатни видеа, слики и друга содржина) со која може да му наштети на друго лице (Вејмелка, Страбиќ, Јазво, 2016). Лицата имаат можност за целосна анонимност, а со тоа и можност за создавање лажни идентитети. Кога виртуелните насилници вршат насилство врз своите жртви, тие често не можат да ја видат нивната реакција, па така немаат можност да создадат емпатија. Преку интернет, луѓето се способни да создадат некаква онлајн личност, а со тоа да се чувствуваат помалку одговорни за злоупотреба. Од друга страна, оние што се чувствуваат помалку удобно во директна комуникација, може да го гледаат виртуелното насилство како можност за одмазда, т.е. можат да ја користат технологијата како посредник за соочување со другите (Accordino, 2011).

Виртуелното насилство е еден од новите начини на кои се соочуваат младите едни со други. Младите често не се свесни за последиците од нивното однесување на интернет, бидејќи не ја гледаат другата личност што ја повредуваат, а тоа доведува до недостаток на емпатија и почесто и повеќекратно злоставување.

Токму поради можната анонимност во виртуелниот свет, младите често не се свесни за опасностите што ги носи интернетот. Децата и младите често споделуваат различни содржини од нивниот приватен живот токму поради очигледната слобода што ја имаат во виртуелниот свет, па можат да стапат во контакт со злонамерни луѓе.

Карактеристиките на виртуелното насилство честопати можат да бидат посериозни од традиционалното насилство, бидејќи тоа е можно во секое време,

жртвата никаде не може да се чувствува безбедно, бројот на насилниците може брзо да се зголеми, а насилниците помалку ги разбираат последиците од таквото однесување затоа што не го гледаат злоставуваното лице.

Виртуелното насилство има неколку карактеристики: „поттикнување групна омраза, напади на приватноста, вознемирување, следење, навреди, изложување на несоодветна содржина, ширење насилни коментари, исклучување на едно лице од комуникациската мрежа и така натаму“.

Виртуелното насилство е специфично во споредба со другите форми на злоупотреба, бидејќи лицето никаде не е заштитено од потенцијален напад. Бидејќи се одвива во виртуелна сфера што вклучува голем број луѓе во исто време, може да направи голема штета на животот на една млада личност и да ги вклучи и оние што можеби не ѝ се лично познати на жртвата, но несоодветната содржина е достапна за широк опсег на луѓе, па бројот на потенцијални насилници се зголемува. Иако секоја форма на насилство остава долгорочни последици врз личноста, виртуелното насилство често останува како траен потсетник на доживеаната траума. Особено е важно да се спомене дека несоодветната содржина често останува трајно на интернет и е невозможно да се избрише.

Основни карактеристики на кибернасилството

Дигиталните алатки, апликации и платформи достапни за младите стануваат сè поразновидни, со што се прошируваат можностите за различни начини на загрозување на другите. Новите форми на дигитално насилство за младите стануваат секојдневие. Тие се љубопитни и склони кон истражување, желни за новина и сензација (што е дел од растењето и развојот на личниот идентитет), а во исто време се поподложни на влијанието на врсниците од некои други возрастни групи и ја зголемуваат можноста да бидат дел од дигиталното насилство. Понекогаш младите навистина немаат цел да повредат друга личност и честопати не се свесни дека вознемириле друга личност и дека нивното однесување е ризично ниту, пак, се свесни за последиците од споделувањето нечији лични податоци на јавен простор како што е интернетот. Затоа е важно младите да ги зајакнат дигиталните компетенции, односно да ги зајакнат своите знаења, вештини и да градат позитивни ставови.

Дигиталното насилство е секоја форма на насилство што произлегува од употребата на дигиталните технологии. Може да се одвива на социјалните мрежи, на апликациите за пораки, платформите за игри и на мобилните

телефони. Тоа е повторувачко однесување што има за цел да ги исплаши, налути или засрами луѓето што се нападнати. Целта на дигиталното насилство е да вознемири, повреди, понижи и повреди друга личност. Треба да се има предвид дека видовите и класификацијата на подвидовите на онлајн насилство и злоупотреба преку дигитални технологии се менуваат од ден на ден, бидејќи ова е релативно нова појава и бидејќи со растот на дигиталниот простор, опсегот на насилство се шири.

Едни од најчестите примери за дигитално / кибернасилство со кои денес се соочуваат младите се:

- ширење гласини и лаги за едно лице - објавување лажни обвинувања за друго лице на профили на социјалните мрежи, блогови итн.;
- објавување нечии компромитирачки фотографии на социјалните мрежи;
- снимање и дистрибуција на слики, пораки и материјали со сексуална содржина - порнографија;
- неовластено откривање туѓи приватни информации;
- испраќање закани преку платформа за пораки;
- испраќање несакани, злонамерни, дрски пораки;
- поттикнување омраза по различни основи;
- лажно претставување - земање туѓ идентитет - креирање профили на социјалните мрежи во туѓо име;
- испраќање несоодветни пораки во име на други;
- исмејување или задевање;
- формирање групи што шират омраза;
- намерно исклучување на другите - игнорирање - на пример, исклучување од групи на социјалните медиуми;
- вознемирување со телефонски повици;
- промена или кражба на лозинки;
- испраќање вируси;
- несоодветно коментирање на туѓи слики, пораки на профили, блогови.

Посебен вид дигитално насилство е родово базираното дигитално насилство. Во светот, значително поголема е веројатноста девојчињата и жените да бидат жртви на онлајн насилство. Жените се мнозинство кога станува збор за жртви на најдрастичните форми на насилство, како што се прогон и сексуално

вознемирување. Девојките и жените се главните жртви на т.н. одмаздничка порнографија - споделување експлицитна сексуална содржина на жени без нивна согласност. Треба да се има предвид дека девојчињата и жените кои ги искажуваат своите ставови на интернет (претставници на академската заедница, политичари, жени на високи позиции, оние што се залагаат за родова еднаквост и правата на жените) се особено изложени на дигитално насилство.

Дигиталното насилство може да се изврши директно или индиректно (преку посредници) со вклучување на други лица во спроведувањето на насилната активност, со или без нивно знаење, на пример: испраќање вознемирувачки пораки во име на некое лице, од неговата адреса или профил на други лица на блогови, форуми или во разговори на профилот на друго лице. Возрасните исто така користат насилство врз децата и младите. Дигиталното насилство најчесто се јавува кај младите, но се случува и возрасните да бидат насилни кон децата и младите во дигиталниот свет. Во овие случаи најчесто се работи за малтретирање или прогон преку интернет, што е кривично дело и казниво со закон.

Кибернасилството покрај употребата на технологијата има и други значајни карактеристики според кои се разликува од насилството меѓу врсниците лице в лице. Пачин и Хинду (2006) ја истакнуваат можноста за анонимност на електронските насилници како една од најзначајните карактеристики на врсничкото електронско насилство. Тие велат дека сметките за е-пошта, псевдонимите во виртуелните простори за разговор, програмите за пораки и другите интернет-страници можат да им отежнат на адолесцентите да го откријат идентитетот на насилникот. Анонимноста ги ослободува сторителите на сајбер малтретирање од моралните и социјалните принципи што се однесуваат на соодветно онлајн однесување и бара помалку енергија и сила при изразување навредливи коментари со помош на тастатурата (Патчин и Хинду, 2006).

Слично на Пачин и Хинду (2006), Прегради и соработниците (2010) објаснуваат дека анонимноста предизвикува послободно и неконтролирано однесување на интернет, додека Буљан Фландер и соработниците (2004, стр. 159) предупредуваат дека таа „ги ослободува и ги охрабрува луѓето да комуницираат поинтимно отколку во личните контакти.“

Затоа децата и младите треба да се надгледуваат и да им се објасни дека луѓето што ги среќаваат на социјалните мрежи можат да бидат претставени со лажни профили. Исто така еден од недостатоците на комуникацијата преку интернет е, секако, недостатокот на невербална комуникација, која е исто толку важна во разговорот како и вербалната. На тој начин едниот од соговорниците може поинаку да ја толкува и да ја разбере пораката, бидејќи

нема увид во тонот или изразот на лицето на другиот соговорник. Токму поради недостатокот на невербална комуникација и анонимноста, сторителите на електронско насилство го поттикнуваат, па забораваат дека комуницираат со луѓе, иако соговорникот не е пред нив (Ковалски и др., 2008 година, според Поповиќ-Ќиќиќ, 2009).

И покрај „очигледната“ анонимност, авторите наведуваат дека сторителот на насилните дејствија може да се открие со помош на специјален код за идентификација (IP-адреса) што го има секој компјутер (Џибочи, 2014; Буљан Фландер и сор., 2010). Понатаму Пачин и Хиндуца (2006) исто така укажуваат на недостатокот на надзор во виртуелниот свет за да може да се реагира на несоодветна содржина и навреди во разговор на две лица, на пример, во виртуелни простории за разговор.

Поради достапноста на интернетот во секое време и каде било и развојот на паметните уреди, за разлика од жртвите на традиционалните форми на врсничко насилство, жртвите на електронско насилство „можат да бидат злоупотребувани 24 часа на ден, седум дена во неделата“ (Ковалски и сор. 2008; Willard, 2007; Kernaghan и Elwood, 2013, според Ciboca, 2014, стр. 15).

Пачин и Хинду (2006) наведуваат дека затоа жртвите на електронско насилство не можат да најдат засолниште во својот дом, каде што жртвите на традиционалното насилство се чувствуваат безбедно. Бескрајната публика на набљудувачи пред кои се случува кибернасилството, е уште една важна карактеристика што ја истакнува Поповиќ-Ќиќиќ (2009). Тој наведува дека бројот на набљудувачи може повторно да се зголеми и тешко е да се утврди колку луѓе доброволно или случајно биле вклучени во инцидентот.

Еден од проблемите е тоа што навредливите пораки, е-поштата, видеата и фотографиите тешко можат да се уништат откако ќе се прикачат на интернет - гледачите можат да ги зачуваат на својот мобилен уред или компјутер и да ги злоупотребуваат со споделување и препраќање на содржината (Поповиќ-Ќиќиќ, 2009).

Славенс (2006а) ја нагласува важноста на набљудувачите како сведоци, истакнувајќи ја нивната моќ во сите форми на насилство и истакнувајќи дека нивните постапки можат да го запрат насилството и да ѝ помогнат на жртвата.

При дефинирањето на насилството од врсниците, Олвеус (1998) го нагласува повторувањето како една од важните карактеристики на насилството, но кога станува збор за електронско насилство од врсници, дури и агресивен чин може да се смета за насилство, бидејќи жртвата може постојано да доживее понижување поради објавената навреда.

Насилството преку интернет ги опфаќа сите однесувања што едно или повеќе лица ги извршуваат преку електронските медиуми, а кои поттикнуваат непријателски или насилни пораки со цел да им наштетат и да ги засрамат другите (Токунага, 2010). По дефиниција, некои експерти во социјалната психологија вклучуваат онлајн насилство и сексуално насилство и говор на омраза (Вејмелка и Јуриниќ, 2020). Тие исто така разликуваат три општи мотивации за онлајн насилство (Раферти и Вандер Вен, 2014).

Првата мотивација се состои од санкционирање, според кое поединците ги користат социјалните мрежи за санкционирање на несаканото однесување на пријатели и познаници, најчесто со говор на омраза. Се смета за метод на индиректна социјална контрола.

Понатаму, втората мотивација е борбата за моќ и опишува обиди да се повредат другите или да се влијае на нивното однесување со цел да се добие пристап до вредни ресурси. Често се истакнуваат романтичните врски и онлајн сексуалното насилство врз поранешните партнери или нивните нови партнери.

Последна, но не помалку важна мотивација е забавата („тролање“) со цел да се испровоцира жртвата и да се добие емотивна реакција за лична забава. Може да вклучи сексуално насилство преку интернет и говор на омраза, а клучна компонента е анонимноста, која вклучува отворање лажни профили (Раферти и Вандер Вен, 2014).

Форми на електронско насилство

Исто како што Олвеус (1998) прави разлика помеѓу директно и индиректно насилство од врсници, така и Буљан Фландер и соработниците (2010, стр. 11) прават разлика помеѓу „два типа насилство преку интернет: директен напад и напад преку посредници“.

Директниот напад, Буљан Фландер и соработниците (2010) го опишуваат како напад во кој лицето испраќа вознемирувачки СМС- и ММС-пораки, е-пошта, фотографии, видеа и кога лицето глуми, краде или менува нечија лозинка или име на сметка, поставува несоодветни анкети за жртвите и испраќа вируси. Насилството преку посредници се толкува како напад врз жртвата преку, на пример, сметка на лице што обично не е запознаено со нападот. Жртвата ќе мисли дека напаѓачот е лицето што ја поседува сметката, а не лицето што се крие зад украдениот идентитет.

Во овој случај, Буљан Фландер и соработниците (2010) наведуваат дека посредникот што не е запознаен со нападот е исто така жртва што многумина ќе ја осудат за дело во кое всушност не е вклучен.

Вилард (Willard, 2007) исто така спомнува форми на кибернасилство, како што се често испраќање навредливи и провокативни пораки (малтретирање), расправија преку е-пошта надолполнета со навреди и вулгарна содржина, но ги истакнува и другите форми на електронско насилство, како, на пр. исклучување, откривање лични информации, тајни или фотографии што не се одобрени од жртвата. Вилард (2007) укажува и на електронското кибернетско следење, кое се манифестира со често испраќање заканувачки пораки и вклучување во различни социјални мрежи на коишто жртвата е активна со цел да предизвика чувство на страв и несигурност.

Слабоста и различноста на децата и младите се потенцијална закана од насилство. Слабоста и различноста често се перцепираат како карактеристики на оние што страдаат од насилство од врсници. Посилните врсници сметаат дека е сосема оправдано да се вознемируваат оние што се послаби од нив. Слабоста на лицата изложени на дигитално насилство може да претставува резултат на некои нивни карактеристики, коишто ги прават поразлични од другите: раса, боја на кожа, државјанство, статус на мигрант, на раселено лице / бегалец, етничка припадност или етничко потекло, религиозни или политички убедувања, пол, родов идентитет, сексуална ориентација, имотен статус, социјална и културна припадност, раѓање, генетски карактеристики, здравствена состојба, развој и попреченост, изглед итн. Отворено изразените и презентирани стереотипи и предрасуди кон децата и младите што ги имаат овие лични карактеристики (или претпоставени лични карактеристики), се дополнителен поттик за врсниците што вршат насилство. Почеста жртва на насилство е и детето што се разликува и отстапува од стандардите на однесувањето во група врсници. Срамежливите и повлечени деца и младите луѓе почесто се цел на насилниците поради нивното однесување и тактиките за избегнување конфликт. Тоа се деца што од различни причини одбиваат физички, вербално, дигитално да се судрат со другите, не сакаат или не знаат како да се одбранат. Врсниците склони кон насилство ги сметаат за „слаби и кукавици“, а тоа што нема да се бранат, е една од причините за нивно малтретирање.

Низ литературата можат да се идентификуваат неколку видови кибернасилство:

ВИДОВИ НАПАД ПО ПАТ НА КИБЕРНАСИЛСТВО

1. Грубо расправање преку интернет (flaming)

Кратка дискусија помеѓу две или повеќе лица карактеризирана со лут и вулгарен говор, навреди и закани. Насилникот има за цел да предизвика гнев, тага и / или понижување преку намерно провоцирање конфликт (на пр. *Изгледаш одвратно на оваа слика; Твојот женски мозок не може да разбере што сакав да кажам*).

2. Вознемирување (harassment)

Постојано испраќање сурови, непријателски и провокативни пораки до индивидуа или група. Најчесто тоа се случува преку приватни пораки, а целта на насилникот е да ја доведе другата личност во деградирачка и / или подредена положба со заканувачки дејствија (на пр. *Ако не ја напишеш мојата домашна задача, ќе им кажам на сите на училиште дека си глупава*).

3. Оговарање и клеветење (denigration)

Измислување информации за жртвата и нивно испраќање и споделување на електронски начин за да се повреди некоја личност. Целта на овие акции е да се оштети угледот на жртвата или да се уништат врските со другите (на пр. *Ивана, дали знаеш дека твојата другарка Ана вчера го бакнуваше твојот дечко?!*).

4. Лажно претставување (masquerading, impersonation)

Преземање туѓи идентитет и испраќање пораки и други содржини во туѓо име (како што е лажен профил на Фејсбук) за да се уништи репутацијата и пријателствата. Ова може да биде исклучително опасно ако насилникот ги испраќа приватните информации на жртвата (адреса на живеење, адреса на училиште, број на мобилен телефон) на други лица.

5. Изнудување и ширење доверливи информации (outing and trickery)

Јавно објавување информации испратени од жртвата до насилникот во доверба. Типично е за поранешните пријатели што споделиле тајни или приватни слики со жртвата и други содржини и пораки (на пр. *Видете ја оваа грда слика што ми ја испрати мојот поранешен најдобар пријател*).

6. Социјално исклучување (social exclusion)

Се случува исто толку на интернет како и во офлајн светот. Жртвите не можат да влезат во одредени простории за разговор (Chat соби) или да бидат вклучени во групни пораки (на пример: *Не го поканувајте Бојан во оваа група*).

28

7. Закани (cyber threats and cyberstalking)

Се однесуваат на испраќање заканувачки пораки и обиди за воспоставување несакан контакт, што предизвикува страв кај жртвата за сопствената безбедност. Особено е изразено во комуникација со непознати и во случаи на сексуален напад преку интернет (на пр. *Зошто не ми одговараш? Ако не ми пратиш фотографија од тебе гола, ќе дојдам кај тебе и ќе го убијам брат ти*).

8. Видеоснимки (happy slapping)

Предизвикување и ширење снимки со насилна содржина (на пр. *случај на тепање млади на спортски натпревар*).

Кои се најчестите жртви на дигитално насилство?

Дигиталното насилство често се јавува во контекст на социјалното позиционирање. Поради некоја причина, некои деца и млади се доживуваат како аутсајдери, како лесни цели за напад, дури и кога немаат нешто што ги прави видливо различни или „слаби“. Напаѓањето на таквите деца може да придонесе за популарноста на оние што ги напаѓаат, ги прави „посилни“. Секој може да стане жртва на дигитално насилство од врсници, но децата и младите што имаат некои карактеристики и специфики се изложени на поголем ризик:

- деца и млади луѓе што се сметаат за непопуларни во врсничката група;
- децата и младите што се соочуваат со предизвикот на сексуалниот идентитет;
- деца и млади луѓе што ги почитуваат правилата;
- одлични ученици за кои се смета дека се поаметни или попосветени на учење од нивните врсници (т.н. бубалици);
- деца и млади луѓе што изгледаат различно, различно се облекуваат и се однесуваат во однос на доминантната врсничка популација;
- деца и млади луѓе што немаат самодоверба;
- деца и млади луѓе што не се бранат од туѓи напади.

Некои од причините за вршење дигитално насилство од страна на врсниците може да бидат: спречување на другите врсници да бидат прифатени во општеството; привлекување на вниманието на врсниците; желба за стекнување и чувство на моќ над другите, доминација и контрола; љубомора или омраза

кон жртвата; тие сакаат да ја казнат жртвата затоа што ја отфрлила или ги попречила нивните други планови; одмазда.

На Инстаграм постои профил наречен „Најгрдите момчиња и девојки“, на кој се објавуваат фотографии од деца и млади луѓе што авторите на профилот ги сметаат за „грди“ и ги исмеваат со коментари. Ова секако претставува дигитално насилство, но и дискриминација на децата по физички изглед. Една од причините за појавата на вакви сметки на коишто младите ги омаловажуваат своите врсници поради нивниот изглед, гардероба, финансиска состојба и други лични карактеристики, е нетолеранцијата на различноста, фактот што поединецот не се вклопува во посакуваната слика за одредена врсничка група. Не е добро кога моделот на однесување кај младите станува омаловажување, насилничко однесување, нетолеранција и дискриминација.

30

Кои се интернет-насилници и интернет-предатори?

Како што сугерира името, онлајн насилниците ја користат оваа важна културна алатка за да вознемируваат, повредуваат, понижуваат и да ѝ наштетуваат на друга личност.

Тие конкретно:

- напаѓаат луѓе што го искажуваат своето мислење на интернет;
- користат нови технологии за да ги намамат своите жртви, да ги продаваат и да ги принудат на проституција;
- непрекинато испраќаат злонамерни пораки и озборувања за да се посрамоти и понижи личноста;
- шпионираат и опсесивно собираат информации за луѓе на интернет со цел да ги заплашат и уценуваат;
- објавуваат приватни фотографии или видеа од сексуална природа за да ја засрамат и понижат жртвата (однесувањето обично е продолжение на насилството од партнерот);
- фотографираат лица без нивна согласност и ги објавуваат фотографиите на интернет;
- користат нови технологии и пропагандни алатки за промовирање насилство врз жените или групи за правата на жените;
- развиваат односи со деца на интернет со цел да се вклучат во сексуална злоупотреба (интернет-педофил);
- собираат и објавуваат приватни информации на интернет со цел јавно да ја посрамотат жртвата;

- воспоставуваат контрола над жртвата заведувајќи ја на интернет и наведувајќи ја во опасни ситуации.

Интернет-предаторите, пак, се посебен вид сторители на интернет; тоа се злонамерни луѓе што го користат интернетот за да воспостават контакт со други, најчесто деца, чија цел се разни видови злоупотреба и сексуална експлоатација. Тие регрутираат жртви преку интернет, а тоа обично се одвива во неколку чекори.

Собирање информации за потенцијална жртва. Тие посетуваат различни места на интернет (профили на социјалните медиуми, блогови, форуми, виртуелни простории за разговор) за да соберат што е можно повеќе лични информации за жртвата: возраст, пол, физички изглед, место на живеење, особини на личноста, интереси, хоби, луѓето со кои комуницира и содржината на комуникацијата.

Иницирање комуникација така што предаторите го кријат својот вистински идентитет, се преправаат дека се некој друг, најчесто врсници (на слична возраст и со слични интереси), се кријат зад лажни имиња, прекари, фотографии итн.

Во почетокот поставуваат општи и не премногу лични прашања, се шегуваат и на други начини се обидуваат да освојат потенцијална жртва и да воспостават „пријателски однос“ со неа.

Кога ќе се „добијат“ до жртвата, ѝ поставуваат подиректни прашања: од кој уред комуницира, каде се наоѓа тој уред, дали е сама во собата, дома, каде се нејзините родители, во кое време се присутни итн.

Покажуваат подготвеност да слушаат и разбираат, пружаат безрезервна поддршка, застануваат на страната на потенцијалните жртви, ласкаат, го кажуваат она што мислат дека жртвата сака да го слушне.

Кога ќе ја добијат довербата на жртвата, тие почнуваат да го покажуваат своето „вистинско лице“, да манипулираат и да го контролираат нејзиното однесување. Бараат прецизни информации што прави жртвата, каде и кога престојува, со кого се дружи. Тие покажуваат незадоволство и гнев доколку не ја добијат бараната информација.

Интернет-предаторите обично бараат од жртвата да им ги испрати своите фотографии или видеа без облека или во провокативна поза. Тие често испраќаат свои фотографии (или фотографии за кои тврдат дека се нивни), видеа со експлицитна сексуална содржина, а потоа бараат од жртвата да ги избрише.

Ја уценуваат жртвата. Кога ќе добијат лична содржина, интернет-предаторите ја уценуваат жртвата: тие бараат од неа сè повеќе и повеќе информации, заканувајќи се дека ќе ги открие, проследи или јавно објави информациите што веќе ги има или бараат да се сретнат со жртвата во живо!

Дигитално и традиционално насилство - сличности и разлики

32

Насилството, традиционалното и дигиталното, е општествен феномен - проблем во меѓучовечките односи. Меѓутоа насилството што се случува во дигиталната средина (со посредство на дигитални уреди) има специфични карактеристики што јасно го разликуваат од класичното врсничко насилство што се јавува во директна комуникација лице в лице, нагласува Кузмановиќ (2016).

Дигиталното насилство се карактеризира со висок степен на анонимност на насилничката личност или група. За разлика од традиционалните форми на насилство, луѓето што вознемируваат други преку дигитални медиуми обично се кријат зад лажни имиња и прекари, телефонски броеви, адреси на е-пошта или профили на социјалните мрежи, поради што Бесли (2006) го нарекува дигиталното насилство кукавичка форма на насилство.

Иако дигиталното насилство е слично на насилството лице в лице, тоа се разликува затоа што:

- може да обезбеди чувство на анонимност на луѓето, што може да ги натера да се однесуваат поинаку отколку во директен контакт;
- може да се случи во секое време и тешко е да се избегне;
- може да допре до голем број луѓе - лесно е да се споделува содржина со групи или да се објавува на јавни форуми;
- многу е тешко да се избришат коментари или слики со таква содржина.

Традиционалното малтретирање од врсници отсекогаш било ограничено на одредени физички средини (училиште, училиштен двор, места каде што се собираат децата).

Во таква ситуација жртвата секогаш може да има одредена безбедносна зона (куќа, друга средина) во која не е достапна за оние што вршат насилство. Со сегашниот развој на технологијата, на мобилните и паметните телефони

и со достапноста на интернетот насекаде, жртвите често се изложени на континуирано вознемирување, придружено со дополнителен стрес предизвикан од чувството дека немаат каде да се сокријат и да избегаат од злоупотребата на која се изложени. Дополнителна опасност со дигиталното насилство (наспроти класичните видови врсничко насилство) е потенцијално зголемениот број сведоци.

Главната разлика помеѓу традиционалното и виртуелното насилство е пред сè медиумот преку кој се одвива насилството, иако штетата на жртвата е подеднакво голема. Младите можат постојано да бидат поврзани на интернет, и така да се изложат на поголеми шанси да станат жртви на насилство. Разликата помеѓу виртуелната и традиционалната злоупотреба е во тоа што младите луѓе не можат да побегнат од виртуелните насилници и што, всушност, никаде не можат да се засолнат од нив (Цибочи, 2014).

Карактеристично за виртуелното насилство е и тоа што оние што имаат подобри ИТ-вештини почесто имаат поголема моќ над другите и тоа што информациите што некогаш се споделуваат често трајно остануваат во виртуелниот свет (Ѓураковиќ, Шинцек, Томашиќ Хумер, 2014).

Иако традиционалното и виртуелното насилство често се чини дека се подеднакво штетни, виртуелното насилство има уште понегативни последици за жртвата. Како прво, виртуелното насилство не е ограничено на физичко место, туку е достапно и можно секој ден во секое време. Иако истражувањето на виртуелното насилство е помалку распространето од традиционалната злоупотреба, можат да се идентификуваат исти симптоми и кај двата вида насилство. Најлоша последица од насилството е самоубиството, кое се јавува и кај двата вида насилство (Accordino, Accordino, 2011).

Проблемот е често во тоа што младите не се свесни за сериозноста на виртуелното насилство, особено оние што го вршат, бидејќи не можат директно да ја видат штетата што ја нанесуваат на друго лице, па само злоупотребата е многу полесна и поедноставна. Утврдено е дека оние ученици што се почесто насилници во традиционална смисла, се почесто и виртуелни насилници, а истото важи и за жртвите на насилство.

Затоа може да се каже дека традиционалното и виртуелното насилство покажуваат значајна поврзаност, а понекогаш традиционалното злоставување се пренесува и во виртуелниот свет. Од овие причини, важно е да се земат предвид и карактеристиките и последиците од традиционалното насилство при проучувањето на виртуелното насилство.

Круг на кибернасилство

Олвеус (1998) ги истакнува трите главни улоги на насилство од врсниците: сторител, жртва и набљудувач. Во кругот на врничко електронско насилство се вклучени и сторителот, жртвата, но и набљудувачите, кои како трета група врсници индиректно можат да учествуваат во чинот на насилство (Зрилиќ, 2006). Чанг (Chang, 2010; според Bowler et al., 2015) наведува уникатна карактеристика на електронското насилство што се однесува на случаи и можности за инволвирање на многу поголем број набљудувачи отколку кога станува збор за насилство од врсници лице в лице, па многу автори укажуваат на проширен круг на електронско насилство од врсници, кој вклучува асистенти, засилувачи, бранители, аутсајдери и војери (Салмивали и сор., 1996).

И кај традиционалното врничко насилство и кај врничкото електронско насилство, сторителите на насилство имаат голем број заеднички карактеристики по кои можеме да ги идентификуваме.

Сторителите на електронско насилство и нивните карактеристики зависат од мотивите и причините поради кои се одлучуваат да извршат насилство во виртуелниот свет. Иако некои сторители ги користат истите методи и постапки за да ја понижат жртвата, нивната мотивација често се разликува (Поповиќ-Ќитиќ, 2009).

Пари Афтаб (2006; според Поповиќ-Ќитиќ, 2009) беше првиот што класифицираше и опиша пет типа електронски насилници: *одмазднички ангел, злобни девојки, гладни за моќ, нервозни одмаздници и невнимателни*. Според Поповиќ-Ќитиќ (2009), оваа класификација е важна за препознавање на мотивацијата на електронските насилници, иако таа сè уште не е потврдена со други емпириски истражувања.

- Одмазднички ангел е личност што смета дека неговите насилни постапки се оправдани затоа што го штитат него или другите од луѓе за кои верува дека им штетат на другите. Во оваа категорија спаѓаат сторителите што биле жртви на личноста на која сакаат да ѝ се одмаздат и кои не сфаќаат дека ги менуваат улогите поради насилни дејствија. Тие можат да дејствуваат поединечно или во групи поврзани со заедничка омраза кон офлајн напаѓачот (Aftab, 2006; според Поповиќ-Ќитиќ, 2009).
- Злобните девојки се луѓе што имаат за цел да ја исмејуваат жртвата заради сопствена забава. Тие обично функционираат во групи што го хранат сопственото его преку насилство и одобрување од пошироката

публика (Милер, 2006; според Поповиќ-Ќитиќ, 2009). Количка и соработниците (2006; според Поповиќ-Ќитиќ, 2009) наведуваат дека жртви на овој тип сторители се претежно девојчиња.

- Гладен за моќ е сторител на насилство што ги поседува карактеристиките на типичен врсник насилник лице в лице. Целта и мотивацијата на насилниците гладни за моќ е токму заплашување и воспоставување контрола и моќ врз жртвата. Овој тип насилник е претежно насилен и во виртуелниот и во реалниот свет и користи различни методи за да ја постигне својата цел. Додека сторителите на врничко електронско насилство почесто користат индиректни методи, како што се закани испратени во дигитална форма, сторителите на традиционално насилство, покрај индиректните методи, користат и физички и вербални напади (Ковалски, 2008; според Поповиќ-Ќитиќ, 2009 година). Доколку неговата постапка поминала незабележана, насилникот гладен за моќ се обидува да ја добие посакуваната реакција од околината со фалење (Поповиќ-Ќитиќ, 2009).
- Нервозни одмаздници е тип извршител на електронско насилство што се обидува да го надомести својот недостаток на самодоверба при разговорите во живо во виртуелниот свет. Левин (2006; според Поповиќ-Ќитиќ, 2009) наведува дека тоа се претежно деца што се сметаат за непопуларни во нивната група, па со понижување и заплашување во виртуелниот свет се обидуваат да ги компензираат сопствените недостатоци кои доаѓаат до израз во реалниот свет. Во виртуелниот свет, поради употребата на технологијата и вештините што ги поседуваат, тие изгледаат помоќно од жртвата. Тие ја сметаат анонимноста за голема предност, па не сакаат да бидат откриени и да го заштитат својот идентитет, бидејќи не можат да се заштитат себеси во реалниот свет.
- Невнимателните се сторители на електронско врничко насилство кои неселективно или ненамерно се впуштаат во индиректно електронско насилство (Афтаб, 2006 година, според Поповиќ-Ќитиќ, 2009 година). Тие не се впуштаат во електронско насилство намерно, па затоа не се сметаат за сторители (Trolley et al., 2006, според Поповиќ-Ќитиќ, 2009). Ваквите сторители на електронско насилство се карактеризираат со играње улоги, невнимателен одговор и насилна комуникација, без оглед на можните последици и непочитување на сопственото насилно однесување. И покрај фактот што оваа група сторители понекогаш може да дејствува невнимателно и несвесно, секое такво дејство остава последици што можат да бидат деструктивни за жртвата. Пред секоја

постапка треба да се размислува како ќе се одрази тоа на другите, затоа што за криминалец го сметаме и оној што случајно ќе убие некого, бидејќи резултатот е јасен – повредил некого.

Од друга страна, пак, истражувањата даваат јасна слика за типични жртви на насилство од врсници, а се однесува и на момчињата и на девојчињата (Olweus, 1998). Олвеус (1973а и 1978; според Олвеус 1998) прави разлика помеѓу *пасивна или покорна жртва и провокативна жртва*.

- Пасивните жртви се плашливи, несигурни, претпазливи, чувствителни и тивки, на нападот реагираат со плачење и отстапување, страдаат од самопочит, немаат добри пријатели, не се насилни и не ги задеваат другите.
- Провокативните жртви се карактеризираат и со исплашени и со агресивни реакции. Овие деца често имаат тешкотии да се концентрираат и се однесуваат на начин што може да предизвика иритација и напнатост околу нив. Некои од нив се хиперактивни и нивното однесување често предизвикува негативни реакции од голем дел од соучениците, па дури и од целото одделение (Олвеус, 1998, стр. 43).

Една од заедничките особини на сите жртви е тоа што тие се избрани од страна на сторителот на насилство или од група сторители (Колоросо, 2004), зашто се разликуваат од нив на некој начин. На насилниците им требаат цели за да ја насочат својата агресија, а идентификуваните разлики како оправдување за нападите се измислени, во најдобар случај, и претставуваат бескрајни изговори, во најлош случај (Колоросо, 2004, стр. 62). Сторителите на електронско насилство често ги избираат своите цели по различни основи според кои се разликуваат од останатата група, како, на пример, деца што се разликуваат по некои карактеристики од другите деца, како што се: раса, националност, религија, попреченост и ставови, деца што се дружат со оние што сторителите ги сметаат за послаби од себе и слично (MacEachern, 2012).

Колоросо (2004) исто така објаснува како можат децата со различни карактеристики да станат насилници: новодојденец, трауматизирано дете, срамежливо или резервирано, богато или сиромашно, дете со сексуална ориентација што насилникот поради некоја причина ја презира, дете со ниска самопочит и слично.

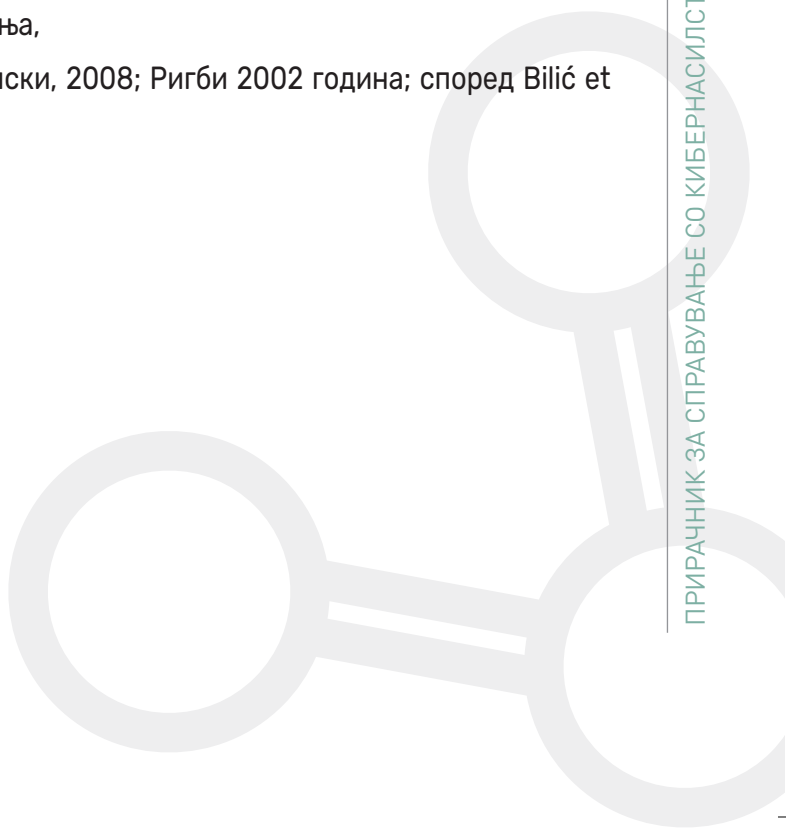
Факт е дека овие карактеристики можат да бидат или да не се карактеристики на жртвите на електронско насилство. Жртвата не мора да биде физички послаба или послаба во социјалните вештини за да стане цел на електронско малтретирање (Патчин и Хинду, 2006). Целта може да биде личност која

насилно постапувала со другите деца на училиште, поради што електронскиот насилник одлучил да ги смени улогите и да се одмазди во виртуелниот свет, каде што е помоќен и поагилен (Поповиќ-Ќитиќ, 2009). Олвеус (1998, 1995; според Bilić et al., 2012) ги нарекува таквите жртви реактивни или провокативни жртви, кои многу автори ги опишуваат како деца со ниска самодоверба, подложни на анксиозност и депресија, психосоматски проблеми и слично (Nansel et al., 2001; Милер-Перин и Перин, 2007; Олвеус, 1993; сите според Биличиќ и сор., 2012). Меш (2009, според Бауман, 2013) предупредува дека постои висок ризик, а тоа ја зголемува можноста за виктимизација, за креирање и користење профили на социјалните мрежи, посета и допишување во виртуелни простории за разговор, активност на Јутуб и слично, како и подготвеност за споделување лични информации со други луѓе.

Конечно, жртвите на е-насилство од врсници можат да се идентификуваат според различни знаци што предупредуваат дека детето е изложено на е-насилство, како што се:

- депресија,
- анксиозност,
- социјална изолација,
- анксиозност по употреба на технологија (како што се компјутери или мобилен телефони),
- ниска самодоверба,
- слаби училишни постигања,
- нарушено здравје (Ковалски, 2008; Ригби 2002 година; според Bilić et al., 2012, стр. 308).

ПРАВНА РАМКА

38

Креирањето соодветна правна рамка претставува еден од првите и неизбежни чекори во обезбедувањето ефикасна заштита на децата во овој нов сајбер свет, во којшто тие се подеднакво ранливи. Со оглед на транснационалниот карактер на овој феномен и неопходноста од заеднички пристап, во рамки на Организацијата на обединетите нации, Советот на Европа и други меѓународни организации, усвоени се значајни правни акти. „Покрај тоа што меѓународните акти даваат генерална рамка и насоки за пристапување кон различните видови насилство врз децата во онлајн опкружувањето, тие исто така воспоставуваат сет од правнообврзувачки норми за државите што ги потпишале и ратификувале.“

Конвенцијата за правата на детето, најшироко ратификуваниот договор за човековите права во светот, е клучен обврзувачки инструмент што ги вклучува граѓанските, политичките, економските, социјалните и културните права на децата. Сепак, одредбите на Конвенцијата не се однесуваат експлицитно на заштитата на правата на децата во сајбер просторот. Иако Конвенцијата за правата на детето е подготвена и усвоена пред експанзијата на интернетот, КПД и факултативните протоколи, особено Протоколот за продажба на деца, детска проституција и детска порнографија (ОПЦС), обезбедуваат мошне важни насоки за остварување на правата на децата и во сајбер просторот.

Членот 19 од Конвенција за правата на детето пропишува дека државите членки се должни да ги преземат сите соодветни законодавни, административни, социјални и образовни мерки за заштита на детето од сите облици на физичко или ментално насилство, повреди или злоупотреби, занемарувања или немарен однос, малтретирања или експлоатации, вклучувајќи ја и сексуалната злоупотреба. Во Генералниот коментар бр. 13 (2011), Комитетот за правата на детето го прецизира опсегот на овој член, појаснувајќи дека се однесува и на насилство извршено преку информациски и комуникациски технологии, вклучително и сексуално насилство врз деца чија цел е производство и дистрибуција на детска порнографија, изложување на децата на штетен материјал, малтретирање, вознемирување или наведување на сексуални активности. Клучната улога и должност на државата во заштитата на детето од сите облици на сексуално искористување и сексуална злоупотреба е реафирмирана во членот 34 од Конвенцијата. Членовите 35 и 36 предвидуваат обврска за преземање на сите национални, билатерални и мултинационални

мерки за спречување на насилно подведување, продажба или трговија со деца, како и заштита од сите други облици на експлоатација штетни за детето.

Покрај одредбите што се однесуваат конкретно на заштита на децата од насилство, во овој контекст од значење се и генералните принципи на Конвенцијата. Имено, Комитетот за правата на детето има идентификувано четири права, односно четири члена од Конвенцијата што треба да се разберат како генерални принципи, а чија улога е да помогнат во интерпретацијата на Конвенцијата како целина, како и да им дадат насоки на државите за нејзината имплементација. Генералните принципи се инкорпорирани во: *член 2* (обврска за почитување и обезбедување на правата содржани во Конвенцијата за секое дете, без дискриминација); *член 3* (обврска за оддавање примарна важност на најдобриот интерес на децата во сите активности што се однесуваат на нив); *член 6* (го гарантира основното човеково право на децата – правото на живот) и *член 12* (право на сопствено мислење на детето и право на изразување на тоа мислење за сите прашања што се однесуваат на него).

Факултатвниот протокол кон Конвенцијата за правата на детето што се однесува на продажба на деца, детска проституција и детска порнографија, познат како ОПСЦ е усвоен во 2002 година и е ратификуван од вкупно 149 држави. Како една од причините за донесувањето на овој Протокол, во Преамбулата, помеѓу другото, се наведува и „загриженоста [на државите членки на ООН] за зголемената достапност на детската порнографија на интернет.“ Протоколот ја дефинира детската порнографија како претставување на дете вклучено во реални или симулирани експлицитни сексуални активности со какви било средства, или какво било претставување на половите органи на детето, пред сè за сексуални цели, и ги задолжува државите потписнички да го инкриминираат произведувањето, дистрибуирањето, ширењето, увезувањето, нудењето, продажбата или поседувањето детска порнографија. Покрај инкорпорирањето на овие дела во кривичното законодавство и ефикасно санкционирање на сторителите, државите потписнички имаат и обврска за преземање превентивни мерки и унапредување на јавната свест во општеството, вклучувајќи ги и децата. Овие превентивни мерки, неопходно е да бидат усогласени со современите технолошки текови и да бидат насочени кон заштита на децата и во сајбер опкружувањето. Значењето на овој Протокол се гледа и во одредбите што се однесуваат на регулирањето на судските постапки во коишто децата се жртви на овие дела или, пак, во улога на сведоци, налагајќи им на државите да се погрижат постапките да бидат спроведени според најдобриот интерес на детето и имајќи ја предвид неговата ранливост.

Во последниве години, **Комитетот за правата на детето** посветува поголемо внимание на ИКТ и на интернетот во своите завршни забелешки за периодичните извештаи за КПД и ОПСЦ. Препораките се фокусирани на

клучните области во коишто се неопходни дополнителни заложби од страна на државите потписнички. Имено, Комитетот ја потенцира потребата од усвојување „национална координативна рамка за справување со сите форми на насилство врз децата, вклучително и на интернет“, усвојување на сеопфатно законодавство за „инкриминирање на сите форми на детска порнографија и сексуална експлоатација на децата на интернет“, инкриминирање на „подведувањето на деца за сексуални цели, како и на пристапот до детска порнографија преку информатичка и комуникациска технологија“.

Во однос на Република Северна Македонија, Комитетот препорачува преземање наменски превентивни мерки што ќе ја имаат предвид променливата природа на интеракциите преку интернет. Воедно Комитетот ја истакнува својата загриженост за присуството на порнографски и други несоодветни содржини во аудио-визуелните и печатените медиуми кои им се достапни на децата.

Конвенција на Советот на Европа за заштита на деца од сексуална експлоатација и сексуална злоупотреба е првиот меѓународен инструмент што се фокусира на превентивните, заштитните и кривичноправните аспекти на борбата против сите форми на сексуална експлоатација и сексуална злоупотреба на деца, притоа земајќи ги предвид предизвиците што произлегуваат од современиот технолошки развој. Воедно Конвенцијата претставува и единствениот документ во којшто се определува содржината на делото „подведување деца за сексуални цели“ и се предвидува обврска на државите членки за негова инкриминација во домашното законодавство. Содржината на ова дело, во член 23 е определена како „намерен предлог преку информациски и комуникациски технологии на полнолетен за средба со дете кое не ја достигнало правно утврдената возраст за сексуални активности во согласност со националното право, со цел преземање сексуални активности со детето или производство на детска порнографија, кога овој предлог бил проследен со материјални акти што водат кон таква средба.“

Конвенцијата за компјутерски криминал на Советот на Европа е усвоена со цел воспоставување заедничка криминална политика насочена кон заштита на општеството од компјутерски криминал, како и унапредување на меѓународната соработка на ова поле. Конвенцијата содржи материјални и процесноправни норми за меѓународна соработка. Во рамките на одредбите од областа на материјалното право се опфатени и дела поврзани со детска порнографија кои државите членки се обврзани да ги предвидат како кривични дела во рамките на националното законодавство.

Комитетот на Советот на Европа за компјутерски криминал изготви студија за мапирање на сајбер насилство, којашто е усвоена во јули 2018 година. Сајбер насилството се дефинира како употреба на компјутерски системи за

предизвикување, олеснување или заканување со насилство врз лица, што резултира или би можело да резултира со физичко, сексуално, психолошко или економско оштетување или страдање и може да вклучува експлоатација на околностите, карактеристиките или ранливостите на лицето. Оваа студија има за цел, меѓу другото, да обезбеди примери за национални искуства и одговори - политики, стратегии, законодавство, случаи и судска пракса во однос на актите што содржат примери на насилство преку интернет, но и дискутирање за меѓународните договори во согласност со Конвенцијата од Будимпешта, Истанбулската конвенција и Конвенцијата од Ланзарот. Треба да се обезбеди синергија помеѓу конвенциите од Будимпешта, Истанбул и Ланзарот со цел подигање на свеста за одредбите на овие конвенции, нивно искористување во градењето капацитети и совети за земјите, воведување процедурални овластувања и средства за меѓународна соработка - во согласност со Конвенцијата од Будимпешта; сексуално насилство преку интернет и насилство врз жени и семејното насилство - во согласност со Конвенцијата од Истанбул; и психолошко насилство, злоставување и сексуално вознемирување во контекст на интернет и адресирање на сексуална експлоатација и сексуална злоупотреба на децата преку интернет - во согласност со контекстот на конвенциите од Истанбул и Ланзарот.

Кривичниот законик на РСМ дефинира поими што се важни за оваа проблематика, и тоа:

- семејно насилство подразбира малтретирање, грубо навредување, загрозување на сигурноста, телесно повредување, полово или друго психичко или физичко насилство со кое се предизвикува чувство на несигурност, загрозување или страв спрема брачен другар, родителите или децата, или кон други лица што живеат во брачна или вонбрачна заедница или заедничко домаќинство, како и кон поранешен брачен другар или лица што имаат заедничко дете или се наоѓаат во блиски лични односи (чл. 122, ст. 21);
- детска порнографија подразбира порнографски материјал што визуелно прикажува очигледни полови дејствија со малолетник или повозрасно лице кое изгледа како малолетник или го прикажуваат малолетникот или повозрасното лице кое изгледа како малолетник во очигледна сексуална положба, или реални слики кои прикажуваат очигледни полови дејствија со малолетник или го прикажуваат малолетникот или повозрасното лице кое изгледа како малолетник во очигледна сексуална положба (чл. 122, ст. 24);
- насилство врз дете, покрај семејното насилство, го опфаќа и психичкото насилство, насилството преку интернет, врсничкото насилство, како и демнењето и следењето на детето (чл. 122, ст.41).

РИЗИЦИ ОД КОРИСТЕЊЕ ИНТЕРНЕТ

42

Сознанието за постоење на дигиталното насилство врз децата, односно неговото препознавање е прв чекор во нивна заштита. Помалите деца немаат доволно развиени когнитивни и емоционални капацитети за да ги разберат тие содржини, но ќе ги перцепираат како насилни, ќе бидат вознемирени и збунети, па можат да останат последици врз нивниот психички развој. Адолесцентите понекогаш се мотивирани да гледаат поексплицитни содржини од љубопитство, бидејќи се во период на созревање и се буди нивната сексуалност. Но навлегувајќи сè подлабоко во овие содржини, можат да станат цел на насилникот и да се јави чувство на осаменост во проблемот, вознемиреност, страв од негативни последици, како ќе објаснат на возрасните, особено ако им било забрането користењето интернет и сл. Иако има индивидуални разлики во начинот на реагирање, постојат одредени знаци кои укажуваат на отстапување од вообичаеното однесување на децата. Врз основа на овие знаци може да се заклучи дека децата трпат дигитално насилство.

Тие:

- покажуваат вознемиреност при или по користење интернет;
- неочекувано ги менуваат своите навики при користење на дигиталните уреди, стануваат попретпазливи, преземаат мерки на заштита и сл.;
- се кријат, брзо ја менуваат страницата што ја прегледуваат кога ќе им се доближи возрасен, го кријат мониторот, ја бришат историјата на пребарување;
- изгледаат отсутно, нерасположено, несигурно, избегнуваат другарување со врсници;
- немаат мотивација за учење, имаат проблеми со концентрација и го намалуваат училишниот успех;
- ја напуштаат наставата ако го чувствуваат училиштето како небезбедно место;
- може да користат алкохол или дрога;
- пројавуваат психосоматски симптоми (главоболки, мачнина во стомак, кошмари, суицидни мисли и слично).

ДИГИТАЛНА МЕДИУМСКА ПИСМЕНОСТ

Дигиталната писменост е една од осумте клучни компетенции во задолжителното образование, а стекнувањето вештини за дигитална медиумска писменост може да се смета за составен дел од правото на детето на квалитетно образование, заштита на приватноста и заштита од насилство и злоупотреба. Одговорност на возрасните е да обезбедат соодветна заштита и поддршка за децата да ги уживаат своите права во дигиталниот свет.

Безбедно и конструктивно користење на дигиталните уреди и интернетот подразбира поседување соодветни вештини за дигитална писменост: пребарување и критичко оценување информации од интернет, комуникација преку дигитални алатки, создавање дигитална содржина, безбедно однесување на интернет и решавање проблеми во дигиталната средина.

Дигиталниот свет е реален, неразделен од искуствата стекнати надвор од него. Дигиталната комуникација е реална, иако се одвива виртуелно. Сите правила што важат во комуникацијата во живо важат и за комуникација преку дигиталните алатки.

Како што нема да ги откриеме нашите лични податоци на сите на улица, така нема да го сториме тоа ни на интернет. Како што нема да навредуваме или повредуваме луѓе во живо, тоа нема да го правиме преку дигитални уреди.

Правото на приватност и заштита на личните податоци е едно од основните човекови права признаено во најважните меѓународни документи, како што се: Конвенцијата на Обединетите нации за правата на детето (член 16), Универзалната декларација за човекови права (член 12), Европската конвенција за човекови права член 8) и други.

Лични податоци се сите оние податоци што се однесуваат на некое лице, а врз основа на кои може да се идентификува:

- име и презиме на лицето;
- поштенска адреса;
- е-адреса;
- фотографија;
- IP-адреса;

- локација на која се наоѓа лицето;
- податоци од здравствената книшка;
- податоци собрани во онлајн опкружувањето преку колачиња;
- податоци што се користат за профилирање на корисникот (економска ситуација, лични интереси, однесување, навики на потрошувачите, движење и така натаму).

На пример, податоците содржани во електронски дневник или здравствена книшка се лични податоци и ги доставуваме до различни институции или државни органи за да оствариме некое од нашите права или да исполниме некоја обврска кон државата. Исто така понекогаш ги обезбедуваме нашите податоци за да добиваме разни видови услуги од компании, како што се картички за попуст во трговските синџири или да користиме социјални мрежи, како што е Фејсбук. Иако ни се чини дека овие услуги се бесплатни за користење, бидејќи не ги плаќаме со пари, вистината е поинаква - ние ги плаќаме со нашите фотографии, со нашите истории на пребарување, лајкови итн.

Увидот во историјата на нашите пребарувања и допаѓања создава слика / профил за нас врз основа на тоа кога се предвидува нашето однесување, нашите преференции, политички ставови, потрошувачки навики итн. Тогаш компаниите како Фејсбук ги даваат тие информации на компании, политички партии и други субјекти за да ни испраќаат содржина приспособена на нашиот профил. За субјектите што ги обработуваат нашите податоци се користат термините контролор или обработувач (во зависност од улогата што ја играат).

Ова се термините пропишани со Законот за заштита на личните податоци, со јасно дефинирање на одговорностите на постапувачите и обработувачите во однос на нашите лични податоци. Така училиштата најчесто се во улога на постапувачи во ситуации кога собираат лични податоци на учениците за цели што произлегуваат од Законот за образование, што значи дека тие имаат примарна одговорност за заштита на податоците и остварување на правата на сите лица (ученици, родители, соработници и сл.) чии податоци ги обработуваат.

Законот за заштита на личните податоци предвидува голем број права за секој од нас, што значи дека секое лице има право да знае кои лични податоци ги користи контролорот или обработувачот, за каква цел се користат овие податоци, колку долго се чуваат, дали се споделени податоците.

Сите овие права произлегуваат од важен принцип на Законот за заштита на личните податоци, кој предвидува дека секое лице има право да биде информирано што се прави со неговите лични податоци. Покрај наведеното,

лицата на кои се однесуваат податоците имаат и право да бараат корекција од контролорот, дополнување, бришење на нивните лични податоци и сл. Овие права подеднакво се однесуваат на дигиталната средина. Компаниите што стојат зад социјалните мрежи (Фејсбук, Инстаграм, Тикток), апликациите на телефонот (за временска прогноза, обука), игрите што ги преземаме и инсталираме, исто така се обврзани да исполнат одредени стандарди кога станува збор за заштита на личните податоци и приватноста на корисниците. Овде, пред сè, доаѓа до израз правото да се информира корисникот на апликација како постапува компанијата со неговите податоци. Овие информации најчесто се достапни според политиките за приватност на секоја апликација, а усогласеноста со нивната политика за приватност или условите за користење е генерално услов за преземање на апликацијата. При преземањето апликации од Play Store, повеќето граѓани не го читаат текстот поврзан со полето каде што означуваме дека се согласуваме со условите под кои работи компанијата или апликацијата. Има всушност информации што се однесуваат и на користењето на нашите лични податоци. Значи некои од овие апликации бараат пристап до фотогалеријата, контактите во нашиот именик, локација, микрофон итн.

Пред да дадете согласност, важно е да ги прочитате известувањата и да дознаете кои информации ги даваме за да ја користите избраната апликација. Бидејќи повеќето од овие апликации работат на таков начин што ако ги одбиеме условите за користење, не можеме да ги користиме, важно е внимателно да ги проучиме информациите за тоа како постапуваме со нашите податоци и соодветно да ја приспособиме нивната употреба - односно да се процени колку сме подготвени да ја споделиме нашата интимност.

Децата и младите се загрижени за тоа кои лични податоци ќе дојдат во сопственост на родителите и пријателите, но тие се послободни да ги споделат јавно, а честопати не се свесни за можноста за нивна злоупотреба. Неопходно е да се поттикнат децата и младите да знаат како да проценат кои лични податоци не се соодветни за споделување со други, во кои ситуации и зошто. Ова е особено важно кога зборуваме за содржината што децата и младите ја споделуваат на интернет, бидејќи во моментот кога објавуваме нешто на интернет, губиме контрола врз содржината што сме ја објавиле.

Личните податоци, корисниците ги оставаат на интернет:

- а)** свесно, на пример, при купување на некои производи, преземање содржини од интернет, објавување фотографии, отворање профили на социјална мрежа;
- б)** несвесно, на пример, преку колачиња, отпечаток од прст, податоци за локација, IP-адреса на уредот од кој се пристапува на интернет итн.

Овие две категории податоци се вкрстуваат и се анализираат преку процесот на профилирање.

- Колачиња - мали текстуални датотеки создадени од веб-локација посетена од корисник, кои се зачувани на компјутерот на корисникот привремено или трајно и кои им служат на сајтовите да го препознаат вашето присуство кога ќе се вратите на истата локација, како и за следење на движењето / однесување на корисникот на страницата, односно собирање информации за корисникот и неговите интереси. Постојат неколку видови колачиња, од кои некои припаѓаат на т.н. основни колачиња, користени од страницата што ја посетувате, а некои од колачињата се од трета страна, познати и како колачиња за следење или тракери, создадени од трета страна, а не од страницата што корисникот моментално ја посетува. Тоа се обично различни компании што ги користат овие податоци и ги обработуваат за целите на насочен маркетинг.
- Профилирање - која било форма на автоматска обработка на лични податоци насочена кон проценка и предвидување на работата, финансиската состојба, здравјето, личните преференции, интересите, однесувањето, локацијата или движењето на една личност.

46

Како инаку несвесно оставаме лични податоци на интернет?

Многу лични информации можат да се сокријат во фотографиите или видеата што ги објавуваме на интернет (на пр. име на училиште, датум на раѓање, телефонски број). Важно е да се има на ум дека многу лични податоци можат непромислено да се дадат во разговорите. Веб-сервисите преку кои комуницираме имаат пристап до нашите лични податоци, до приватните пораки, фотографии, контакти и така натаму, а понекогаш можат да бидат алатка која некој нам познат или непознат ќе ја злоупотреби.

- Споделување - и возрасните треба да бидат свесни за штетноста на таквото однесување, не само кога станува збор за ризици туку и за заштитата на правото на приватност на детето, односно правото на детето да одлучува со кого ќе се споделува содржината поврзана со него.

Кратки прашања за преиспитување на нашето однесување во дигиталниот свет.

- Дали знаете што е достапно за вас на интернет?
- Дали вашите профили на социјалните мрежи се заклучени, кој може да пристапи до содржината што ја објавувате?
- Дали кога објавувате фотографии од други луѓе, однапред прашувате дали лицето се согласува да ја објави фотографијата?
- Дали ги читате условите за користење / политиката за приватност пред да преземете апликации од интернет?
- Дали инсталирате апликации само од добро познати продавници за апликации како Google Play Store или Apple App Store?
- Колку често ги менувате лозинките за различните апликации што ги користите, за сметките за е-пошта и слично?
- Дали применувате безбедносни системи на вашиот телефон?

КОМУНИКАЦИЈА НА ИНТЕРНЕТ И ПОСЛЕДИЦИ ОД КИБЕРНАСИЛСТВОТО

48

Истражувањата покажуваат дека умереното користење на дигиталната технологија позитивно придонесува за развојот на децата, додека некористењето и прекумерната употреба имаат негативно влијание.

Родителите со своите навики во користењето на дигиталната технологија, многу ја обликуваат нејзината употреба од страна на детето. Следењето и дискусијата за активностите на децата (особено ако тие користат дигитални уреди сами) се поефикасни во намалувањето на дигиталното насилство, отколку ограничувањето на времето или пристапот до одредена содржина (Blum-Ross & Livingstone, 2016).

Забраната за користење интернет не е препорачлива мерка, така се лишени од бројните можности што ги дава интернетот како исклучително моќна информациско-когнитивна алатка и можност за стекнување вештини што се клучни за успешно функционирање во дигитализирано општество. Препораката за возрасните е нивниот главен фокус да не биде на времето што го поминува детето пред екранот, туку на квалитетот на тоа време, односно на содржината на активностите и контекстот на користење.

Треба да се поддржат младите да не користат интернет исклучиво за забава, туку и за други значајни и корисни активности (стекнување различни вештини, наоѓање корисни информации, училишни задачи и слично).

Виртуелниот свет не е имун на насилство, но „сајбер малтретирањето“ станува форма со која младите сè почесто се соочуваат.

Размислете колку е „полесно“ да се напише злонамерен коментар, отколку да му се каже некому в лице, или да се кликне „ми се допаѓа“ на објава, наместо да се поддржува насилникот додека ја гледа жртвата.

Секој трет ученик имал вознемирувачко искуство на интернет. Речиси една четвртина од студентите не разговарале со никого за нивниот проблем, го игнорирале проблемот мислејќи дека ќе исчезне сам, а речиси една третина блокирале лице што ги вознемирувало.

Бројот на деца што често имале вознемирувачки искуства е најголем во возрастната група од 13 - 14 години.

Дигиталното насилство од врсници било искусено од 16 % од учениците, додека 15 % доживеале насилство во интеракција во живо.

Прашањата за општественото прифаќање, припадноста кон посакуваната група и популарноста се едни од најважните за младите луѓе и претставуваат важен фактор што влијае на нивната самодоверба. Насилното однесување може да предизвика долгорочен негативен исход за психолошкото здравје и самодовербата на поединецот што е изложен на насилство, бидејќи во многу случаи последиците од малтретирањето не исчезнуваат со текот на времето.

Кога некој ќе доживее дигитално насилство, може да се чувствува како сите да се против тоа, дека сите го напаѓаат. Понекогаш му се чини дека нема помош.

Последиците можат да траат долго и да влијаат на лице што страда од дигитално насилство - ментално, емоционално, па дури и физички: ментални последици се чувството на вознемиреност, непријатност, несоодветност, лутина; емоционалните последици се чувство на срам, самодоверба, губење интерес за работи во кои личноста уживала; физички последици се главоболки, болки во стомакот, замор, несоница. Последиците од дигиталното насилство можат да бидат толку екстремни што можат да доведат до самоповредување. Затоа е важно оние што страдаат од дигитално насилство да знаат дека тоа може да се надмине и дека можат да се вратат самодовербата и здравјето.

Важно е да се разбере и да се проучи виртуелното насилство, особено кај децата и младите, пред сè затоа што адолесценцијата е критичен период во животот на една млада личност. Во овој период, едно лице развива цел сет емоционални и когнитивни шеми и ја обликува својата личност. Голем број средношколци се среќаваат со оваа форма на насилство; доколку се жртви, тоа може да доведе до ментални здравствени проблеми, вклучувајќи злоупотреба на дрога, алкохол, како и самоубиствени тенденции (Stein, Davison, 2014).

Истражувачите кои се занимаваат со темата за виртуелно насилство често укажуваат на неколку фактори што можат да влијаат на насилното однесување. На пример, насилничкото однесување во онлајн светот може да биде резултат на имитација на постари лица, бегство од реалноста и сопствените проблеми, недоволно развиена свест и одговорност за сопствените постапки и слично (Мандариќ, 2012).

Навредата преку интернет може да има значителни последици за жртвата токму поради тоа што голем број луѓе сведочат за неа на интернет. Последиците од виртуелната злоупотреба често вклучуваат различни проблеми: од послаби

училишни резултати до самоубиства, тие исто така создаваат емоционална нестабилност и безнадежност кај младите луѓе (Холадеј, 2010).

Така меѓу главните негативни последици од виртуелната злоупотреба можат да се издвојат: намалени академски постигања, анксиозност, депресија и неодолевање на училиште.

Симптомите што се јавуваат кај жртвите често вклучуваат депресија, страв, лутина и фрустрација, а понекогаш и самоубиство.

Треба да се земе предвид фактот дека кога одредена содржина е онлајн, може да биде споделена, објавена и коментирана од секој што има интернет, па базата на злоупотребувачи може многу брзо да се прошири. Најдобар пример за тоа се сајтовите што веќе некое време се актуелни во Северна Македонија, на коишто се објавуваат слики од млади девојки од одреден град и се нарекуваат со погрдни и непримерни имиња. Брзо се случило во оваа навреда да се вклучат млади мажи од цела Северна Македонија, а страницата станала исклучително популарна меѓу средношколците.

Покрај инстант пораките, споделувањето несоодветни фотографии е една од најчестите форми на виртуелна злоупотреба, што е потврдено со ова истражување. Исто така, важно е да се спомене дека кога се случува традиционално насилство в училиште, стручната служба и училишниот персонал често веднаш реагираат и се обврзани да се вклучат во решавањето на проблемот.

Виртуелното насилство е специфично по тоа што стручната служба и училишниот персонал не се во можност да ги следат сите онлајн активности на своите ученици, а често се случува да не се ни свесни за постоењето на виртуелно насилство додека тоа не ескалира. Дополнително, виртуелното насилство е релативно нов феномен, и затоа стручната служба и училишниот персонал често не се сигурни како да постапат во оваа ситуација и колку оваа ситуација е поврзана со училишната област. За овој проблем подетално ќе се дискутира во понатамошната работа, но на крајот може да се заклучи дека виртуелното насилство има посериозни последици од традиционалната злоупотреба.

50

ПРЕВЕНЦИЈА И НАСОКИ ЗА ПОСТАПУВАЊЕ ВО СЛУЧАЈ НА КИБЕРНАСИЛСТВО

Кому да се обратиме за помош?

Доколку сте жртва на сајбер малтретирање, контактирајте и информирајте: полиција или јавно обвинителство (не е потребно да пријавите и во полиција и во јавно обвинителство, бидејќи во случај на кривично дело полицијата го известува јавното обвинителство и обратно).

Пожелно е да се извести и образовната институција што ја посетува детето.

Покрај горенаведеното и во зависност од тоа каде се случило насилството, ве советуваме директно да контактирате со социјалната мрежа, односно платформата (Инстаграм, Фејсбук, Снепчет, Тикток). Компаниите што стојат зад социјалните мрежи што ги користиме имаат обврска да отстранат несоодветни, експлицитни содржини или содржини поврзани со говор на омраза. Повеќето апликации имаат развиено форми за пријавување несоодветна и вознемирувачка содржина, како и лажно претставени сметки / профили, навредливи сметки итн. Бидејќи оние што доживеале и што страдаат од дигитално насилство најчесто се обраќаат за помош на своите врсници; неопходно е да се спроведе врсничка едукација на училиште, да се организираат тимови од едукатори врсници (можеби како подгрупа на студентскиот и средношколскиот парламент) или онлајн советување за млади луѓе кои доживеале дигитално насилство.

Неопходно е да се поттикнат во вакви ситуации да се обратат за помош и поддршка до возрасните, блиските луѓе од доверба, стручните соработници и наставниците во училиштето.

СОВЕТИ ШТО МОЖАТ ДА ИМ ГИ ДАДАТ РОДИТЕЛИТЕ НА СВОИТЕ ДЕЦА

Дознајте повеќе за компјутерите за да можете да разговарате со децата за интересни теми.
Ограничете ја употребата на вашиот компјутер на еден или два часа на ден.
Разговарајте со вашето дете за опасностите од интернет и потенцирајте ја опасноста од закажување состаноци со непознати лица.
Ставете го компјутерот во дневната соба, а не во детската.
Охрабрете ја употребата на компјутерите како алатки за учење и дружење, не само за забава (на пример, игри).
Запознајте ги нивните пријатели на интернет онолку колку што ги знаете другите пријатели.
Нагласете им на вашите деца дека не се виновни доколку се жртви на виртуелно насилство. <i>Кажете им дека нема да им го одземете правото да користат компјутер - ова е главната причина што децата не им кажуваат на возрасните кога се жртви на насилство преку интернет.</i>
Нагласете им да бидат внимателни кому му го даваат бројот на мобилниот телефон.
Кажете им на вашите деца дека доколку добијат порака од непознат број, не треба да одговараат. Не треба да одговараат на познати броеви ако содржината на пораката ги прави да се чувствуваат лошо или непријатно.
Објаснете им на децата како шегата може лесно да стане навредлива и дека ако се лути, можат да направат нешто за што може подоцна да жалат. Охрабрете ги да се запрашаат пред да испратат порака дали може да го навредат или да му наштетат на примателот на кој било начин.
Поставете правило што не дозволува испраќање фотографии или видеа на други лица без нивна дозвола, како и објавување содржина што може да ги навреди другите луѓе.
Ако детето добие несоодветна порака, повик или е изложено на насилство, дајте му поддршка и охрабрете го да зборува со вас или со друг доверлив возрасен човек (како наставник, училиштен психолог) веднаш за да не се влоши проблемот.

КРАТКИ СОВЕТИ ЗА ДЕЦАТА

Никогаш не споделувајте лични информации на интернет, без разлика дали е тоа во тек на разговор, блогови или лични веб-страници.

Никогаш не ја кажувајте вашата лозинка на некој друг, освен на вашите родители, па дури ни на пријателите.

Ако некој ви испрати злонамерна или заканувачка порака, не реагирајте. Покажете му го тоа на возрасен човек кому му верувате.

Никогаш не отворајте електронска пошта испратена до вас од страна на некој што не го познавате или некој што веќе го знаете дека е насилник.

Не ставајте ништо што не сакате вашите соученици да го гледаат на интернет, дури ни на е-пошта.

Не праќајте пораки кога сте лути. Пред да кликнете на „испрати“, запрашајте се како би се чувствувале доколку примите ваква порака.

Помогнете им на децата кои се злоупотребени на овој начин така што нема да го прикриете насилство и веднаш ќе ги известите возрасните.

АКО РОДИТЕЛИТЕ ДОЗНААТ ДЕКА НИВНОТО ДЕТЕ Е ЖРТВА НА НАСИЛСТВО ПРЕКУ ИНТЕРНЕТ, ТРЕБА ДА ГО СТОРАТ СЛЕДНОВО:

научете го вашето дете да не одговара на насилни, заканувачки или на каков било начин сомнителни пораки;

да не ги бришете пораките или сликите бидејќи тие можат да послужат како доказ во обид да се открие идентитетот на насилникот, така што може да се преземат соодветни мерки за да се спречи насилството;

контактирајте го вашиот провајдер на интернет;

контактирајте го училиштето;

ако е познат идентитетот на насилникот, обидете се да контактирате со неговите родители (бидејќи постои голема веројатност тие да не знаат дека нивното дете се однесува насилно);

контактирајте ја полицијата ако пораките на интернет содржат закани за насилство, злоупотреби, вознемирување, детска порнографија итн.

Најчесто родителите не се колебаат да ја преземат одговорноста за однесувањето на нивните деца кога станува збор за игра в училиште или дома. Не мора да се разликува ова правило и кога станува збор за модерната технологија. Родителите треба да разговараат со своите деца за компјутерската етика, да се договорат за правилата на однесување на интернет и, што е најважно, да ги дефинираат последиците од кршење на тие правила. Тие треба да ги научат децата никогаш да не ги покажуваат своите лозинки, или да се караат, или насилно да се однесуваат на интернет.

ШТО МОЖАТ ДА ПРАВАТ НАСТАВНИЦИТЕ ЗА ДА ГИ ПОДГОТВАТ ДЕЦАТА И МЛАДИТЕ ДА БИДАТ БЕЗБЕДНИ ВО ВИРТУЕЛНА СРЕДИНА?

Важно е децата да развијат лична одговорност за правилно и погрешно (добро и лошо) и да го променат своето верување дека однесувањето е „правилно и погрешно“ само кога може да се открие или да се казни.

Децата и младите треба да бидат едуцирани за ефективни стратегии за пребарување на интернет и да научат како брзо да ги напуштат несоодветните веб-страници.

Добро е да се поттикнат адолесцентите да зборуваат за нивните искуства или за искуствата на нивните пријатели со сајбер насилството.

Вклученоста на возрасните во виртуелниот свет е многу важна. Пребарувајте заедно со децата и младите интересни работи на веб-страниците.

Поставете ги компјутерите на отворени, лесно видливи локации.

Дајте им можност на младите луѓе да користат виртуелни медиуми за да промовираат свои позитивни пораки. На пример, тие можат да создадат ненасилна ФБ-страница.

Корисните совети никогаш не се доволни, особено кога станува збор за користење интернет и социјални мрежи, кои станаа секојдневие во 21 век.

Ако насилството се случува на социјална мрежа, без разлика дали тоа е Фејсбук, Инстаграм или, денес најпопуларната мрежа меѓу младите, Тикток, треба да размислите да го блокирате сторителот и формално да го пријавите неговото однесување на самата мрежа. Компаниите што управуваат со социјалните мрежи се должни да ги заштитат своите корисници. Може да биде корисно и да се соберат докази – СМС-пораки и слики од екранот со објави на социјалните мрежи. На тој начин можете да докажете што се случило.

На Фејсбук постои водич (<https://www.facebook.com/safety/bullying/teens>) кој може да ве води низ процесот на справување со насилство - што да направите ако забележите дека некој е жртва на насилство. Водич за родители е достапен и на Инстаграм (<https://about.instagram.com/community/parents>), со препораки за родителите, старателите и возрасните лица како да се однесуваат во случаи на дигитално насилство, а има и посебна страница на која можете да дознаете за безбедносните алатки (<https://about.instagram.com/safety>). Покрај горенаведеното, Инстаграм нуди и можност за користење на алатката наречена Restrict (<https://about.instagram.com/blog/announcements/instagrams-commitment-to-lead-fight-against-online-bullying>). Оваа алатка ви овозможува дискретно да ја заштитите вашата сметка, без да блокирате некого (ако ви изгледа премногу грубо).

Освен споменатите начини на кои можете да се заштитите, не можеме да не споменеме и некои „стандардни“ мерки за заштита и безбедност на интернет.

- Внимавајте каква содржина споделувате - избегнувајте објавување лични и доверливи информации, како што се: адреса на е-пошта, телефонски број, адреса на живеење, броеви на картички, пинови, лозинки, имиња на деца и слично. Треба да се избегнува пополнување различни формулари со барање за вашите лични податоци, бидејќи тие често се поддржани од злонамерни корисници кои можат да ги користат вашите информации. Исто така избегнувајте да споделувате информации за тоа кога сте на одмор или на екскурзија. Користете ја опцијата за ограничување на прикажувањето на содржината што ја гледате или објавувате. Содржината на тој начин станува видлива не само за вашите пријатели туку и за сите корисници на таа социјална мрежа или на интернет.
- Користете малку посложени лозинки - ова е многу важна безбедносна мерка. Доколку користите што е можно покомплексни лозинки, особено кога станува збор за социјалните мрежи и е-поштата, на овој начин ги заштитувате вашите податоци, па тие се безбедни. Кога велите „малку посложени лозинки“, мислиме на користење долга комбинација од големи и мали букви, бројки и знаци. Се препорачува да не ја користите истата лозинка за сите ваши сметки што ги користите. И не заборавајте, само вие треба да имате пристап до истото!
- Грижете се за тоа што го отворате - дали често добивате врска до веб-страница од непознато лице? Тоа може да се вирус што се програмирани да бараат само клик и сте му дозволиле на вирусот да влезе. Ова може да биде особено опасно бидејќи дозволува трето лице да има непрекинат пристап до сите податоци што ги имате на уредот, дури и преку тие податоци да ги внесе вашите сметки на интернет и да ја смени лозинката. Затоа пред да кликнете на која било врска, размислете двапати.
- Внимавајте кои ви се „пријатели“ на социјалните мрежи - доколку не познавате некого лично, но се дружите преку социјална мрежа, обрнете посебно внимание на таквата кореспонденција и не бришете никакви разговори. Никогаш не се знае кој стои зад таа сметка, и затоа сликите од екранот или целиот разговор можат да бидат корисни за прикачување докази, во случај на вознемирување, закани или т.н. сајбер малтретирање(а).

Кога сме веќе кај второто, имајте на ум дека опцијата Vanish од неодамна е достапна на Инстаграм и на Фејсбук, што навистина не ја поддржува оваа приказна. Режимот Vanish ви овозможува да испраќате текстуални и гласовни пораки и фотографии на овие социјални мрежи што ќе исчезнат во моментот кога ќе се видат и ќе се затвори прозорецот за кореспонденција. Тоа значи дека кога лицето на кое му биле испратени пораките ќе ги види и ќе го затвори „прозорецот“, тие во тој момент се бришат.

Корисните совети никогаш не се доволни, особено кога станува збор за користење интернет и социјални мрежи, кои станаа секојдневие во 21 век.

Сведоци сте на дигитално насилство. Како да се реагира?

Превенцијата и интервенцијата на дигиталното насилство треба да се фокусира на децата и младите кои набљудуваат насилство. Тие треба да бидат овластени да се соочат со дигиталното насилство кога ќе бидат сведоци на насилство. Ако не можат да ѝ помогнат на жртвата – барем да го пријават, иако тоа не е секогаш лесно.

Сведоците имаат клучна улога во спречувањето и запирање на дигиталното насилство, затоа:

- не ги апсорбирајте пасивно информациите, туку правете сè што можете;
- покажете солидарност и одговорност;
- не се впуштајте во насилство и не поттикнувајте лоши чувства;
- со препраќање грди пораки, смеење на несоодветни шеги, мразење, станувате соученици во насилство;
- поддржете го лицето што трпи насилство;
- помогнете му да преземе соодветни мерки за техничка заштита;
- охрабрате го да пријави насилство или да побара помош;
- слушајте го;
- не го намалувајте нејзиното страдање, не минимизирајте го она што се случува (не е ништо).

Како сведок, обратете се кај возрасните за помош, консултирајте се, бидејќи тие можат да ви помогнат да ги преземете најефикасните чекори. Овие возрасни луѓе можеби немаат значајни дигитални компетенции, но имаат животно искуство и секако можат да помогнат.

Важно е да ги слушате вашите пријатели: зошто не сакаат да пријават дека се жртви на насилство, како се чувствуваат.

Објаснете им дека не мора официјално да го пријават насилството, туку дека е важно да разговараат со некој што би можел да им помогне.

Помогнете им да размислат што би можеле да кажат и кому.

Понудете им да одите со нив доколку одлучат да пријават насилство.

Вашата поддршка може да им значи бескрајно.

ЗАБЛУДИ ЗА ДИГИТАЛНОТО НАСИЛСТВО

58

31: Кога станува збор за интернетот и дигиталните технологии, децата и младите немаат што да учат од возрасните.

Иако голем број млади луѓе мислат дека нивните родители / наставници се помалку вешти за користење интернет и дигитални уреди, тие сепак имаат што да ги научат децата кога станува збор за дигиталната комуникација, бидејќи сите правила што важат за лице в лице важат и во дигиталниот свет. (Децата можеби знаат повеќе за интернетот и дигиталните уреди, но возрасните знаат повеќе за животот и можат да им помогнат на децата и младите да се заштитат себеси кога се изложени на ризик.)

32: Дигиталното насилство најчесто се случува надвор од училиштето, така што училиштето нема одговорност да се справи со тоа.

Дигиталното насилство може да се случи секаде и не е поврзано само со училишната средина. Но кога се случува насилство надвор од училишната средина, нарушените односи се рефлектираат во училишните односи, конфликтот се продлабочува, па затоа училиштето треба да реагира според посебниот протокол за заштита на децата и учениците во образовните установи.

33: Дигиталното насилство се случува во виртуелниот свет, па затоа е помалку опасно од традиционалното насилство.

Слоганот: она што е виртуелно е помалку реално, помалку важно и нема да има соодветни санкции - всушност, тоа е невестинито. Точно е дека во виртуелниот свет не е можно физички да се повреди или загрози друго лице. Сепак, последиците од страдањето од дигитално насилство се такви што можат да бидат многу сериозни за физичкото, менталното здравје, самодовербата и самодовербата на младиот човек, што може значително да биде загрошено. Затоа е санкционирано.

34: Младите луѓе што се насилни на интернет обично не се насилни во директната комуникација.

Дигиталното насилство ги погодува младите луѓе што сакаат да повредат други, но се воздржуваат од традиционални форми на насилство. Сепак има многу млади луѓе склони кон дигитално насилство кои се исто така склони кон класичните форми на насилство, бидејќи и двата вида имаат ист мотив - да повредат друга личност.

35: „Насилство на интернет - тоа е само младешка шега“.

Сите пријатели се задеваат, а понекогаш е тешко да се каже дали некој само се забавува или се обидува да повреди некого на интернет. Ама ако некој се чувствува повреден поради т.н. шеги, треба да побара од личноста да престане со таквото однесување. Ако таа продолжи и ако некој се чувствува вознемирен поради тоа, тогаш можеме да зборуваме за насилство, кое не треба да се толерира, туку да се пријави и да се прекине.

36: Технолошките компании не се одговорни за дигиталното насилство.

Технолошките компании, всушност, имаат одговорност да ги заштитат своите клиенти, особено децата и младите. Како резултат на тоа, тие сè повеќе посветуваат внимание на дигиталното насилство и многумина воведуваат нови алатки, упатства и начини за пријавување насилство преку интернет. Сепак компаниите треба да направат уште повеќе.

ЗАКЛУЧОЦИ ВО ОДНОС НА ПРАВНАТА РЕГУЛАТУВА И УЛОГАТА НА ГРАЃАНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

60

Ниту еден правен акт или стратешки документ на меѓународно или национално ниво, анализиран за целите на овој Прирачник, не ја препознава или дефинира експлоатацијата на децата преку ИКТ како посебен облик на злоупотреба, насилство и / или злоупотреба на деца. Компјутерските системи и ИКТ се споменуваат во меѓународните и домашните регулативи и стратешката рамка исклучиво како средство, односно начин за сексуална експлоатација на децата. Оттука не е чудно што надлежните извршни органи на оваа тема пристапуваат пред сè од криминолошки аспект и дека во справувањето со овој проблем повеќе се фокусирани на казнување на сторителите на детска експлоатација што користеле ИКТ и на борбата против овој феномен откако веќе се случил, наместо на негова превенција преку информирање на децата и возрасните и едукација за правилна употреба на ИКТ и соодветна превентивна заштита.

Дополнителен проблем е што, на пример, во Стратегијата за развој на информатичкото општество во Република Северна Македонија воопшто не се споменуваат децата и младите, односно тие не се истакнуваат како особено ранлива група во контекст на експлоатација преку ИКТ. Од друга страна, Националната стратегија за спречување и заштита на децата од насилство, како и Националниот акционен план за деца наведуваат дека децата се заштитени од сите форми на злоупотреба, занемарување, експлоатација и насилство, но експлицитно не се споменува експлоатацијата на децата преку ИКТ како нов вид насилство кое, според учесниците во истражувањето, а потврдено со податоци од други истражувања, се проширува во последната деценија.

Важно е да се препознае и утврди овој вид електронско насилство во законските прописи од две причини: да може да се работи на систематско информирање и едукација на децата и младите и негово спречување во рамките на училишниот систем, но и да се обезбедат неговите директни и индиректни жртви со соодветна помош и заштита.

Граѓански организации

Претставниците на ГО специјализирани за прашањето за експлоатација на деца преку ИКТ, ги потврдија наодите и податоците добиени од другите учесници во истражувањето. Тие го доживуваат феноменот на експлоатација на децата преку ИКТ како многу почест, а со тоа и поопасен од злоупотребата и насилството врз децата во реалниот живот. Денес компјутерот, интернетот, социјалните мрежи и забавата се речиси синоними, бидејќи интернетот денес е природна средина на детето. Освен што насилниците полесно и побрзо стигнуваат до децата преку компјутер и интернет, виртуелниот простор им обезбедува и одредена сигурност поради можноста за лажно претставување. Правната и стратешка рамка во Северна Македонија што ги штити децата од експлоатација преку ИКТ, е несоодветна, бидејќи ниту една регулатива не го признава овој вид експлоатација на деца како посебен и специфичен феномен, иако во 2010 година беше формирана работна група на национално ниво за усвојување национална стратегија и акционен план за заштита на децата од онлајн злоупотреба. Од аспект на превенцијата, важно е да се сврти вниманието на стручната и на општата јавност на фактот дека експлоатацијата на децата преку ИКТ е социјален проблем што ќе стане сè пораширен доколку не се решава систематски, како и важноста на учество и соработка на сите актери. Надлежните институции и организации сè уште немаат (доволно) обучен кадар за работа со жртвите и спречување насилство преку ИКТ, што се рефлектира во непознавањето на овој проблем како специфичен вид насилство. Оттука надлежните тимови во училиштата најчесто не (ефикасно) реагираат кога ќе се случи тоа, додека другите инстанции не (повторно) ги знаат прописите врз основа на кои се должни да реагираат ниту, пак, дејствувањето го доживуваат како нивна законска обврска. Клучното прашање во овој контекст е свесноста не само на децата и младите туку и на нивните родители, па дури и на надлежните институции за тоа како можат децата да станат жртви на насилници дома и на компјутер и на интернет. Покрај донесувањето соодветни регулативи што би го препознале овој специфичен вид детска експлоатација и ќе обезбедат правна рамка за постапувањето на институционалните и другите чинители, важна улога во овој процес имаат и медиумите. Сепак, Министерството за образование, наука и технолошки развој е клучно во овој процес: додека во технолошки развиените земји постои развиен систем на едукација на наставниците, родителите и децата за правилно користење на ИКТ и можностите за заштита, на Балканот сè уште недостасува.

ПРЕПОРАКИ

62

Граѓанските организации можат да играат значајна улога во борбата против експлоатацијата преку ИКТ, особено оние што се занимаваат со правата на децата во заштитата на човековите права. Од една страна, преку мобилноста, флексибилноста и способноста брзо да се одговори на потребите на општеството и, од друга страна, искуството во јавните кампањи, неформалното образование, откривањето и известувањето до властите за различни форми насилство, злоупотреба на децата, ги прават овие организации важни соработници против експлоатацијата преку ИКТ. Во обид да им овозможат на најмладите најбезгрижно можно детство, невладините организации треба да ја направат борбата против овој вид експлоатација составен дел од нивните агенди.

Неопходно е да се работи на градење на капацитети на професионалци од различни профили за работа со деца - жртви на онлајн насилство, со цел да им се обезбеди соодветна поддршка и помош во надминување на траумата, спречување на повторна виктимизација преку запирање на процесот на насилство и побрза ресоцијализација во општеството. Дефинирањето специфични образовни програми што треба да им овозможат на професионалците постојано да усвојуваат нови знаења, да ги мотивираат да истражуваат и трајно да стекнуваат нови вештини, е клучна задача. Потребно е внимателно планирање и кампањи за подигање на свеста без ризик.

Кампањите треба да се фокусираат на прецизно дефинирани сегменти од населението / целната група: деца од одделенска настава во основно училиште, деца од предметна настава во основно училиште, средношколци, родители, воспитувачи, полиција и обвинители, социјални работници, претставници на медиумите.

Важно е внимателно да се создадат средства за да се осигура дека пораката ќе стигне до крајните корисници, а средствата за комуникација мора да бидат иновативни, разновидни за да се анимира секоја поединечна целна група.

Потребно е да се организираат обуки за родители и наставници, кои поминуваат најмногу време со децата и први забележуваат промени во однесувањето на детето.

Родителите кои имаат доволно знаење за темата полесно ќе го разберат проблемот, помалку ќе го осудуваат детето, ќе иницираат двонасочна комуникација со поголеми шанси да ги слушне и разбере, што на крајот е клучот за создавање однос на доверба. Неопходно е да се вклучат содржините поврзани со препознавање и третман на случаи на дигитално насилство врз деца во редовната училишна програма преку часови на одделенски заедници или граѓанско образование.

Потребно е да се воспостави двонасочен канал на комуникација меѓу воспитувачите и децата, кој нема да има за цел возрасните да ги учат децата како да избегнуваат насилство, туку да ги прашуваат, слушаат за да ги разберат, што е почетна точка за обезбедување соодветна помош кога ќе се појави проблемот.

Неопходен е систематски пристап на национално ниво, како и беспрекорно функционирање на сите надлежни органи и институции на локално ниво. Потребно е да се работи на развојот на социјалните вештини кај децата, пред сè на развојот на емпатијата, толеранцијата и соработката со пријателите.

Неопходно е да се обезбеди едукација на учениците за стереотипите пред судење и еднаквоста. Од аспект на дискриминацијата, како фактор кој влијае на насилството кај децата, неопходно е да се разгледаат стереотипните ставови за одредени ранливи групи.

Потребно е да се развие комплетен сет услуги за поддршка на семејството, како што се СОС-линии, поддршка од психолози, упатување до релевантни извори на информации, информации за третманот на децата кои се жртви на дигитално насилство, информации за различни видови институционална поддршка.

Постои потреба да се развие и воспостави систем за рано предупредување заснован на јасно дефиниран сет од индикатори, сличен на системот за предупредување за трговија со луѓе, и да се обучат вработените од различни системи да го користат при проценка на ризикот.

Иако употребата на интернетот и другите електронски уреди има голем број предности, вклучително и образованието, постојат и многу опасности. Со објавување на лични информации достапни за голем број луѓе, интернетот создаде простор за врсничко насилство. Мобилните телефони или другите уреди за поставување содржина (текстови и слики) се дел од алатките кои се користат за сајбер булингот како вид на електронско насилство, со кое секојдневно се соочуваат сè поголем број деца и млади.

На самиот крај на овој прирачник, наместо заклучок наведени се предлози и препораки што се од системски карактер и се однесуваат на превенција од кибернасилството:

- заедничко дефинирање на насилното однесување за да може да се оствари дијалог за креирање превентивни активности и активности за справување со насилното однесување;
- воспоставување национална политика, процедури и механизми за превенција и справување со кибернасилството;
- развивање политики, процедури и протоколи за превенција и справување со насилното однесување;
- отворање на темата за родово основаното насилство, сексуалното вознемирување и злоупотреба кои сè уште се табу-тема;
- промовирање на знаење и вештини за ненасилство;
- спроведување активности и програми за запознавање и почитување на различностите, соработка и заеднички активности меѓу учениците од различни групи;
- поголема соработка на граѓанските организации со локалната заедница, со цел овозможување целосна општествената грижа и заштита на правата на децата.

Очигледно е дека наведените предлози и препораки се од различна природа – некои се однесуваат на концепциски прашања, други на техничко-организациски, трети на кадровски прашања и прашања поврзани со едукација и доедукација. За некои решенија е потребна законска форма, за некои се доволни подзаконски акти, а дел бараат промени во програмите за работа.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Achenbach, T. M., & Edelbrock, C. S. (1979). The Child Behavior Profile: IL Boys aged 12-16 and girls aged 6-11 and 12-16. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 47 pp.223-233
- Baldry, A. C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse and Neglect*, 27, 713-732.
- Bayley, N. (1969) Manual for the Bayley Scales of Infant Development. New York Psychol Cooperat
- Benbenishty, R., & Astor, R.A. (2005). School violence in context: culture, neighborhood, family, school, and gender. New York: Oxford University Press.
- Bowlby, J. (2005). A secure base: clinical applications of attachment theory. London: Tavistock/ Routledge.
- Brassard, M. R., Hart, S. N. and Hardly, D. B. (1993) The psychological maltreatment scales. In: *Child abuse and Neglect*, 17 (6) pp 715-730
- Brewerton, T. (2007). Eating disorders, trauma, and co-morbidity: Focus on PTSD. *Eating Disorders*, 15(4), 285-304.
- Brodsky, B., & Stanley, B. (2008). Adverse childhood experiences and suicidal behavior. *Psychiatric Clinics of North America*, 31, 223-235.
- Buchan, L. (1988) Working with families of children with special needs. *Childs Care, Health and Development*, Vol. 14, No. 81-91
- Buljan Flander, G. (2001): Seksualno zlostavljanje djece, u: Kozarić-Kovačić, D.(ur): Medicinski i pravni mehanizmi za zaštitu djece od zlouporabe sredstava ovisnosti i zlostavljanja, Marko M, Zagreb, str. 91-94
- Buljan Flander, G. (2001.) Kako podučiti djecu da se zaštite od seksualnog zlostavljanja? *Dijete i društvo*, god. 3, br. 1-2, 179-183
- Buljan Flander, G. (2001.) Kako razgovarati sa seksualno zlostavljanim djetetom. *Dijete i društvo*, god. 3, br. 1-2, 215-225
- Buljan Flander, G., Karlović, A. (2005): Nasilje među djecom, u: Bilić, V. i sur.: Izbor tema za satove razrednih odjela. Naklada Ljevak, Zagreb, str. 179-193.
- Buljan Flander, G., Kocijan Hercigonja, D. (2001.) Pretpostavke djelotvorne psihoterapije i zaštite zlostavljane djece u sustavu zdravstva, Nasilje nad djecom u obitelji – preporuke stručnjaka Vladi RH za unapređenje prevencije i neposrednog rada sa žrtvama, Državni zavod za zaštitu djece, materinstva i mladeži
- Buljan-Flander G., Miočević Z, Šostar Z, Puhovski S. (2004): Dijete u kaznenom postupku. *Paediatrica Croatica*; 48:207-209
- Buljan-Flander, G. i Kocijan-Hercigonja, D. (2003). Zlostavljanje i zanemarivanje djece. Zagreb: Marko M. usluge d.o.o.

- Čolović, P., i Kodžopeljić, J. (2010). Vršnjačko nasilje u osnovnim i srednjim školama: manifestacije i determinante. Saopštenje na 58. naučno-stručnom skupu Sabor psihologa Srbije, Zlatibor, 26-29. maj 2010.
- Corby, B. (2006). *Child abuse: Towards a knowledge base* (3rd ed.). Berkshire: Open University Press.
- Craig, W. M., & Harel, Y. (2004). Bullying, physical fighting and victimization. U C. Currie, C. Roberts, A. Morgan, R. Smith, W. Settortobulte, O. Samdal, & V. Barnekow Rasmussen (Eds.) *Young people's health in context. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2001/2002 survey. WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents, No. 4. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe*
- Crittenden, P.M. (2001). CARE-INDEX coding manual. (<http://www.soton.ac.uk/fri/CManIntro.html>)
- Dodge K. A, Coie J., Pettit G., Price J. (1990), Peer status and aggression in boys' groups: developmental and contextual analyses. *Child Dev* 61:1289-1309
- Dubowitz, H., & Bennett, S. (2007). Physical abuse and neglect in children. *The Lancet*, 369, 1891-1899.
- Džinović, V., Pavlović, J., Milošević, N. (2007) Saradnja porodice i škole kao odnos međuzavisnosti - kako roditelji konstruišu probleme. in: Polovina N., Bogunović B. (ed.) *Saradnja škole i porodice*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
- Edmundson, S. E., & Collier, P. (1993). Child protection and emotional abuse: Definition, identification and usefulness within an educational setting. *Educational Psychology in Practice*, 8, 198-206.
- Flaherty, E., Thompson, R., Litrownik, A., Zolotor, A., Dubowitz, H., Runyan, D., et al. (2009). Adverse childhood exposures and reported child health at age 12. *Academic Pediatrics*, 9(3), 150-156.
- Flannery, D., Singer, M. (1999) *Exposure to violence and victimization at school*. New York: Teachers College Press
- Frisen, A., Jonsson, A. K., & Persson, C. (2007). Adolescents' perception of bullying: Who is the victim? Who is the bully? What can be done to stop bullying? *Adolescence*, 42, 749-761.
- Galen, B.R., Underwood, M.K. (1997). A developmental investigation of social aggression among children. *Developmental Psychology*, 33, 589-600.
- Gašić-Pavišić, S. (1998) *Nasilje u školi*. in: Milosavljević M. (ed.) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka
- Gašić-Pavišić, S. (2004) *Nasilje u školi i mogućnosti prevencije*. in: Krnjajić S. (ed.) *Socijalno ponašanje učenika*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
- Gelles, R. J., & Straus, M. A. (2008). *Intimate violence: The definitive study of the causes and consequences of abuse in the American family*. New York: Simon & Schuster.

- Harkness, K., & Lumley, M. (2008). Child abuse and neglect and the development of depression in children and adolescents. In J. Abela & B. Hankin (Eds.), *Handbook of depression in children and adolescents*. New York: The Guildford Press.
- Higgins, D.J. & McCabe, M.P. (2000), Multi-type maltreatment and the long-term adjustment of adults, *Child Abuse Review*, vol. 9, pp. 6-18.
- Kaufman, J. and Zigler, E. (1987), 'Do abused children become abusive parents?', *American Journal of Orthopsychiatry*, no.57, pp.186-192.
- Kodžopeljić, J. (2010). Učestalost i oblici nasilja u srednjim školama u Vojvodini. Saopštenje na 58. naučno-stručnom skupu Sabor psihologa Srbije, Zlatibor, 26-29. maj 2010.
- Lewis, J. H. (1997). *Trauma and recovery: The aftermath of violence from domestic abuse to political terror*. Basic Books.
- Maas, C., Herrenkohl, T., & Sousa, C. (2008). Review of research on child maltreatment and violence in youth. *Trauma, Violence & Abuse*, 9, 56-67.
- Maksimović, J., Raković, D., Jovanović, I., i Čolović, P. (2008). Povezanost vršnjačkog nasilja, osobina ličnosti i vaspitnih stavova, *Primenjena psihologija*, 1, 124-144.
- Milner, J. S., Robertson, K. R., & Rogers, D. L. (1990). Childhood history of abuse and adult child abuse potential. *Journal of Family Violence*, 5, 15-34.
- Milosavljević M. (1998) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka
- Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2007). *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnom procesu*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Mršević, Z. (1998) *Seksualno nasilje prema deci*. in: Milosavljević M. (ed.) *Nasilje nad decom*, Beograd: Fakultet političkih nauka, 245-276
- Nasilje u školama u svetu* (1998). Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije
- Nikolić-Ristanović, V. (1984). *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Obretkovic, M. i Pejakovic, Lj. (2001). *Protection of Children from Abuse. A handbook for Centres for social work and other services in local community*. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta
- Olweus, D. (1978). *Aggression in the school: bullies and whipping boys*. Washington, DC: Hemisphere.
- Olweus, D. (1993) *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford, UK, itd: Blackwell
- Olweus, D. (1994). Annotation: Bullying at school: Basic facts & effects of a school-based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1171-1190.
- Olweus, D. (1995). Bullying or peer abuse at school: Facts and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 4(6), 196-201.
- Olweus, D. (1997). Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*, 12(4), 495-510.

- Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Olweus, D. (2001). *Olweus' core program against bullying and antisocial behavior: A teacher handbook*. Research Center for Health promotion (Hemil Center). Bergen, Norway
- Olweus, D. (2003). A profile of bullying at school. *Educational Leadership* 60(6), 12-17.
- Olweus, D. (2004). The Olweus Bullying Prevention Programme: Design and implementation issues and a new national initiative in Norway. In P. K. Smith, D. Pepler, & K. Rigby (Eds.), *Bullying in schools: How successful can interventions be?* (pp. 13-36). New York: Cambridge University Press.
- Olweus, D., & Limber, S. (1999). Bullying prevention program. In D.S. Elliot, (Ed.), *Blueprints for Violence Prevention*. Denver, CO: C&M Press.
- Osofsky, J. (1997) Children and youth violence: An overview of the issues. in: Osofsky J. (ed.) *Children in a violent society*, New York, itd: Guilford Press, 3-9
- Pearl, P. S. (2002). The role of the schools in child abuse. In A. P. Giardino & E. R. Giardino (Eds.), *Recognition of child abuse for the mandatory reporter* (pp. 175-225). St. Louis, MO: G.W. Medical
- Pećnik, N. (2006). *Medugeneracijski prijenos zlostavljanja djece*. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Plut, D. i D. Popadić (2006). *Nasilje u školama – uloga nastavnika; u B. Kuzmanović i Z. Krnjaić (ur.): Empirijska istraživanja u psihologiji 2006 – Zbornik radova (str. 105-116)*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Plut, D., i Popadić, D. (2007). *Reagovanje dece i odraslih na školsko nasilje*. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 2, 347-366
- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Popadić, D., i Plut, D. (2007). *Nasilje u osnovnim školama u Srbiji: oblici i učestalost*. Psihologija, 40, 309-328.
- Reiss, A., & Roth, J. A. (1993) *Understanding and Preventing Violence*. Washington, D.C., National Academy Press
- Rigby, K. (1996). *Bullying in schools and what to do about it*. Melbourne: ACER.
- Rigby, K. (1997). Attitudes and beliefs about bullying among Australian school children, *Irish Journal of Psychology*, 18, 202-220.
- Rohner, R. P., Saavedra, J. M., & Granum, E. O. (1978). *Development and validation of the personality assessment questionnaire: Test manual*. University of Connecticut, Center for the Study of Parental Acceptance and Rejection (<http://www.cspar.uconn.edu>)
- Salmivalli, C. & Nieminen, E. (2002). Proactive and reactive aggression among school bullies, victims, and bully-victims. In: *Aggressive Behavior*, Volume 28, Issue 1, pages 30-44, 2002
- Salmivalli, C., & Peets, K. (2009). Bullies, victims, and bully-victim relationships in middle childhood and early adolescence. U K. H. Rubin, W.M. Bukowski, B. Laursen (Eds.). *Handbook of peer interactions, relationships, and groups* (pp.322-340). New York: Guilford Press.

- Schonden, P. (2008). *Sexuelle Gewalt gegen Kinder: Information und Prävention*. Berlin: Lit. Verlag
- Sommer, B. (2002). *Psychische Gewalt gegen Kinder*. Tectum Verlag: Marburg
- Srna, J. (2003). *Nasilje*. Beograd: Žarko Albulj
- Straus, M. A. (1979). Measuring interfamily conflict and violence: The Conflict Tactics Scales. *Journal of Marriage and the Family*, 41, pp. 75-88.
- Straus, M., & Smith, C. (1990). Family patterns and child abuse. In M. Straus & R. Gelles (Eds.), *Physical violence in American families*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Thompson M, Kaslow N, Short L, Wyckoff S (2002). The mediating roles of perceived social support and resources in the self-efficacy-suicide attempts relation among African American abused women. *J. Counselling and Clin. Psych.*, 70: 942-949.
- Toh, H. (1978). *Nasilnici*. Beograd: Prosveta
- United Nations Secretary-General's Study on Violence against Children Regional Desk Review: Middle East and North Africa Region 2005, p. 19;
- Varnava, G. (2002). *How to stop bullying in your school?* London: David Fulton Publishers, Ltd.
- Witt, S. (2008). *Gewalt gegen Kinder – Vernachlässigung als eine Form der Kindeswohlgefährdung: Interventionsmöglichkeiten der Jugendhilfe unter Berücksichtigung von Finanzierung, Professionalisierung und Qualitätsmanagement (Diplomarbeit)*. Die Deutsche Bibliothek (<http://www.dnb.ddb.de>)
- Wolfe, D. (1999). *Child abuse: Implications for child development and psychopathology* (Vol. 10, 2nd ed.). Thousand Oaks: Sage Publications.
- World Report on Violence against Children (2006), *United Nations Secretary-General's Study* (www.unviolencestudy.org)
- World Report on Violence against Children (2006), *United Nations Secretary-General's Study* (www.unviolencestudy.org)
- Žužul, M. (1989). *Agresivno ponašanje: Psiholojska analiza*. Zagreb, RZ RK SSOH

